

τοῖς πλατυφύλλοις ἐπιδρᾷ βλαβερῶς, ἐντὸς τοῦ σχήματος τῶν φύλλων, ἰδίως ἡ ὀγκώδης στρογγύλη κορυφή αὐτῶν καὶ ἡ κατὰ πλάτος ἐπέκτασις τῶν κλάδων τῶν.

Πρεμνοβλαστήματα ἐπὶ ὕλοτομιῶν ¹ ἐμποδίζουσι τὸν σχηματισμὸν τῆς χαλάζης ἀπὸ τοῦ ἐβδόμου ἔτους τῆς ἡλικίας τῶν, ἐὰν κεῖνται ἐπὶ ὕψηλοῦ σταθμοῦ καὶ εἶναι καλῶς πετυκνωμένα. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Becquerel ἐν Γαλλίᾳ εὔρεν ἑξαετῇ τὴν περίοδον τῶν περιοδικῶς ἐπανερχομένων χαλαζῶν, ὅπως καὶ ἐν Ἀργολίᾳ διὰ τῶν παρατηρήσεων ἐβεβαιώθη, διότι ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην τὰ πρεμνοβλαστήματα πυκνοῦνται ἐντελῶς.

Ἐνταῦθα θεωρεῖται καὶ πεῖρα ἐπιβεβαιουῦνται ἀμοιβαίως καὶ ἐπαρκέσθαι, καὶ ὑποδεικνύουσιν ἡμῖν πῶς διὰ κανονίσεως τῆς διασώσεως τῶν ὑψωμάτων καὶ ἀποφυγῆς τῶν ἐκ τοῦ συστάδην ὕλοτομιῶν εἰς θέσεις ἐκτεθειμέναις δυνάμεθα ἐντὸς βραχέος χρόνου νὰ ἀπομακρύνωμεν τὴν χάλαζαν ἀπὸ τῶν κοιλάδων, καὶ πῶς ἐτι δυνάμεθα νὰ μετριάσωμεν μεγάλως καὶ αὐτῶν τῶν βροχῶν τὴν ραγδαίωτητα.

Νικόλαος Α. Χλωρὸς ἐπιθεωρητὴς τῶν δασῶν.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ (312—327)

Α' ΠΟΠΤΑΣΙΑ

Ἡ ἐπιστροφή τοῦ Κωνσταντίνου εἰς τὸν χριστιανισμὸν ἐγένετο, κατὰ τὸν Εὐσέβιον, ἐπὶ τῆς εἰς Ῥώμην ἀγούσης ὁδοῦ, ἐνῷ ἐπορεύετο κατὰ τοῦ Μάξεντιου τῷ 312. Ὁ βίος τοῦ ἡγεμόνος τούτου, γράφεις ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Καισαρείας, εἶναι ψυχγωγικὸν μάλλον ἢ ἱστορικὸν βιβλίον. Ὁ συγγραφεὺς δηλοῖ ὅτι δὲν προτίθεται νὰ μεταδώσῃ τοῖς μεταγενεστέροις οὔτε τὰς μάχας τοῦ αὐτοκράτορος οὔτε τὰς νίκας, οὔτε τοὺς νόμους, οὔτε τὰ πρὸς σωτηρίαν τῶν ὑπηκόων ἔργα αὐτοῦ, ἀλλὰ μόνον τὰς εὐσεβεῖς αὐτοῦ πράξεις. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἁγιογράφοι ἔχουσιν ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὸν νοῦν αὐτὸν ἐστραμμένον πρὸς τὰ θαύματα, ἀντὶ νὰ διηγηθῇ τὰ ὑπὸ τοῦ ἡρώος του ληφθέντα ἐπιδέξικα πολεμικὰ μέτρα, καταδεικνύει τὸν σφοδρὸν πόθον αὐτοῦ ὅπως ματαιώσῃ τὰς διαβολικὰς ἐπινοήσεις τοῦ Μάξεντιου. Ἐν τούτοις ὁ συλλογισμὸς ὃν ἀποδίδει αὐτῷ, καὶ ὃν νομίζει ὄντως χριστιανικόν, εἶναι πράγματι λίαν πολιτικός. «Ὁ Κωνσταντῖνος, λέγει, ἐννοήσας καλῶς ὅτι ὅπως

¹ Ὑλοτόμιον καλεῖται τὸ μέρος τοῦ δάσους ἐν ᾧ ἐκτελεῖται ὕλοτομία καὶ ἡ ἔκτασις ἡ ὕλοτομηθεῖσα.

κατισχύσει τῶν μαγικῶν αὐτῶν γοητειῶν εἶχεν ἀνάγκην καὶ ἑτέρως ἀρωγῆς πλὴν τῆς τοῦ ξίφους τῶν στρατιωτῶν αὐτοῦ, ἐξήτασε τίς μεταξὺ τῶν θεοτήτων ἤθελε παράσχει αὐτῷ ἀσφαλεστέραν συνδρομήν. Ὅθεν ἐσκέφθη ὡς ἔπεται. Οἱ προκατόχοι αὐτοῦ, βκισθέντες ἐπὶ τῆς πληθύος τῶν θεῶν, ἀπώλοντο οἱ πλεῖστοι οἰκτρῶς· μόνος δὲ πατήρ αὐτοῦ, μὴ συμμορφωθείς πρὸς τὴν πλάνην ταύτην, ἔσχε τὸν βίον ἑνδοξον καὶ εὐτυχές τὸ τέλος. Ἐπομένως ὑπέθεσεν ὅτι οἱ ἀνωφελεῖς ἐκεῖνοι θεοὶ ἦσαν ἀπάτη καὶ ἤρχισε νὰ ἐπικαλῇται τὸν τοῦ Κωνσταντίου ἱκετεύων αὐτὸν νὰ τείνῃ αὐτῷ χεῖρα βοηθείας καὶ νὰ ἀποκαλυφθῇ αὐτῷ. Πάραυτα σημεῖόν τι ἐνεφανίσθη ἐν τῷ οὐρανῷ. Ἐὰν ἄλλος τις ἀνέφερε τὸ θαῦμα τοῦτο, προσθέτει, δὲν ἤθελον πιστεύσει εἰς αὐτόν· ἀλλὰ, μετὰ παρέλευσιν πολλοῦ χρόνου, αὐτὸς δὲ αὐτοκράτωρ μοι διηγήθη αὐτὸ, ἐπιβεβαιώσας τὴν ἀλήθειαν τῆς διηγήσεως αὐτοῦ δι' ὅρκου. Ἐν ᾧ ἔδωκεν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν στρατευμάτων αὐτοῦ, εἶδεν ὑπὲρ ἄνω τοῦ δύναντος ἡλίου στυγρὸν φωτεινὸν μετὰ τῶν λέξεων «ἐν τούτῳ νίκα». Τὴν ἐπομένην νύκτα ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ, ἐμφανισθεὶς αὐτῷ καὶ τὸ αὐτὸ κρατῶν σημεῖον, ἐπέταξεν αὐτῷ τὴν κατασκευὴν σημαίας ὁμοιαζούσης πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο.

Ἐλαχίστη ἀξιοπρέπεια ὑπάρχει ἐν τῷ ὅρκῳ τούτῳ τῷ δεδομένῳ ὑπὸ ἡγεμόνος τῷ ὑπηκόῳ πρὸς ἐπιβεβαιώσιν τῆς αὐτοκρατορικῆς φιλαληθείας, καὶ ἡ διήγησις, δημοσιευθεῖσα μετὰ τὸν τοῦ Κωνσταντίνου θάνατον ὑπὸ ἐπισκόπου αὐλικοῦ, ἐπιθυμοῦντος νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἐγκάρδιος οἰκειότης συνέδεεν αὐτὸν πρὸς τὸν ἡγεμόνα, εἶναι καθ' ἑαυτὴν λίαν ὑποπτος. Ἐὰν ὁμῶς ἀναλογισθῇ τις τὸν δοθέντα ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τῇ ἀδελφῇ αὐτοῦ λόγον ὅτι θέλει φεισθῇ τῆς ζωῆς τοῦ Αἰκινίου, δὲ μετ' ὀλίγον ἐφύενυσεν, ἴσως προτιμήσῃ ν' ἀποδώσῃ τῷ ἐπισκόπῳ μᾶλλον ἀφελῇ εὐπιστίαν.

Πλὴν ὁ Εὐσέβιος ποιεῖται κατὰχρησιν τῶν ὀπτασιῶν. Μὴ δὲν τολμᾷ νὰ λέγῃ ὅτι ὁ Θεὸς πολλάκις ἐνεφανίσθη τῷ Κωνσταντίνῳ, ὅτι συνωμίλει μετ' αὐτοῦ μόνος πρὸς μόνον, ὅτι ἀπεκάλυπτεν αὐτῷ τὸ μέλλον, καὶ ὅτι μετὰ τὴν νίκην παρὰ τὴν Μίλβιον γέφυραν κατέδειξεν αὐτῷ τίνος ἐκ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων τοῦ Μαξεντίου ἔπρεπε νὰ θανατώσῃ. Τὸ νὰ ὑποπτευθῇ ὡς μεταχειρισθεὶς εὐσεβῆ δόλον, οὐδόπως ἤθελε ταραξέει τὸν Εὐσέβιον, καὶ, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην οὐδεὶς ἤθελε μεμφθῇ αὐτὸν διὰ τοῦτο. Ὁ Κωνσταντῖνος μιμεῖται αὐτόν. Θεία διαταγῇ, deo iubente, ὡς λέγει ἐν τινι νόμῳ, ἐθεμελίωσε τὴν Κωνσταντινούπολιν. Οἱ αὐτοκράτορες, ἀρχηγοὶ τοῦ κράτους καὶ ἀρχηγοὶ τῆς ἐκκλησίας, διώκησαν ἐπὶ πολὺ τὸν κόσμον ἐκλαμβάνοντες τὴν ἰδίαν αὐτῶν ἰδέαν ὡς θείαν ἀποκάλυψιν, καὶ παρρουσιάζοντες αὐτὴν τοῖς λαοῖς ὡς διαταγὴν ἐξ οὐρανοῦ. Ἡ ἱστορικὴ κριτικὴ, ἥτις πιστεύει εἰς τὴν σταθερότητα τῶν νόμων τῆς φύσεως καὶ νομίζει, μετὰ τοῦ Σενέκα, ὅτι ὁ Θεὸς ὑπακούει εἰς τὴν τάξιν

ἦν ἀπ᾿ αὐτῆς κατέστησε *semel jussit, semper paret*, δὲν συζητεῖ πλέον ἐπὶ τῶν θαυμάτων· ἀλλ' ἐννοεῖ ὅτι εὐκόλως σχηματίζεται μῦθος ἐπὶ συμβάντος τοιούτου οἷον ἡ μεταμόρφωσις εἰδωλολατρικῆς αὐτοκρατορίας εἰς αὐτοκρατορίαν χριστιανικὴν. Τὸ ἐναντίον ἠδύνατο νὰ ἐγείρη ἔκπληξιν, διότι εἶναι ἐπίσης ἱστορικὸς νόμος ὅτι εἰς τινὰς ἐποχὰς ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἐνεργεῖ τοιουτοτρόπως, ἐπειδὴ ἡ ἐπὶ τὰ θαύματα πίστις ἣτις εὐρίσκεται ἐν αὐτῇ τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ ἀναφάνεται κατὰ τὰς ἐποχὰς ἐκείνας μετ' ἀκαταμάχητου διαχυτικῆς δυνάμεως. Καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν ἐθνικῶν ἡ ἐπὶ τοῦ Μαξεντίου νίκη ἐθεωρεῖτο ὡς θεία πράξις, ἀφ' οὗ, δι' αὐτοῦ, ὁ Θεὸς τοῦ Κωνσταντίου ὠδήγησε τὸν στρατὸν τοῦ υἱὸν αὐτοῦ, *divinas expeditiones*. Ἦν δ' ἔτι φυσικώτερον ὁ θεὸς ὁδηγὸς νὰ ᾔηται, διὰ τοὺς Χριστιανοὺς ὁ Στυριώτης. Πλήρεις ἐκπλήξεως ὅτι ἐξερχόμενοι ἐκ τῶν φυλακῶν εὕρισκον μετριοπάθειαν καὶ ὑπόληψιν, ἔβλεπον οἱ Χριστιανοὶ ἐν τῇ διαγωγῇ τοῦ Κωνσταντίνου τὴν συνέπειαν τῆς θείας μεσελαθήσεως. Ἀμέσως ἀπ' ἀρχῆς ἔλαβεν ὁ μῦθος δικφόρους μορφάς. Ἀντὶ τῆς ἐν πλήρει ἡμέρᾳ ὀπτασίας, ὁ Λακτάντιος ὁμιλεῖ περὶ ἐνυπνίου ἐν ᾧ, ὁ ἡγεμὼν διετάχθη νὰ θέσῃ τὸν σταυρὸν ἐπὶ τῶν ἀτπίδων τῶν στρατιωτῶν αὐτοῦ.

Β' ΤΟ ΛΑΒΑΡΟΝ

Ὅταν πρόκειται περὶ φιλοδόξου οὐδὲν τὸ κοινὸν ἔχοντος μετ' ἐμπνευσμένου, αἱ ὀπτασίαι καὶ τὰ ὄνειρα δὲν ἀπκρτίζουσιν ἱστορικὴν ὕλην. Εὐκόλως διαβλέπει τις τὰ αἷτια τὰ παρακινήσαντα πρὸς παραδοχὴν αὐτῶν τοὺς ἔχοντες συμφέρον καὶ αὐτὸν τὸν ἡγεμόνα. Ἄλλως ὅμως ἔχει τὸ Λάβαρον, διότι τοῦτο δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ σύμβολον τῆς Κωνσταντινείου πολιτικῆς.

Οἱ Χριστιανοὶ ἔβλεπον παντοῦ τὸν σταυρὸν, ἐπὶ τῶν τροπικίων, ἐπὶ τῶν σημειῶν τῶν λεγεώνων, ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου, ἐνθ' ἡ γραμμὴ τῶν ὀρθογώνων καὶ ἡ τῆς ῥινὸς ἐσχημάτιζον δι' αὐτοῦ τὸ ποινικὸν τῶν δούλων ὄργανον· τιμᾶ δ' αὐτοῦ τὸ ὅτι μετέβαλον τὴν εἰκόνα τῆς ἀτιμίας εἰς σημεῖον τῆς σωτηρίας. Ἀλλὰ τὸ σημεῖον τοῦτο, καὶ σχεδιογράφημα μάλιστα ὁμοιάζον πρὸς τὸ μετὰ ταῦτα θεωρούμενον ὡς μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ, ἦν ἐν χρήσει πολὺ πρὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ¹ ἐν τοῖς βιβλίοις, ἐπὶ τῶν ἀπκντχχοῦ διαδιδόμενων νομισμάτων, ἐπὶ τῶν στρατιωτικῶν σημείων καὶ ἐπὶ τῶν θρησκευτικῶν μνημείων. Ὁ γαμμοειδὲς σταυρὸς, ὅστις ἐσήμαινεν εὐλογίαν καὶ καλὸν οἶκον, εἶχε τεθῇ ὑπὸ τῶν Ἰνδῶν ἐντὸς τῶν ἀρχαιοτάτων αὐτῶν χρόνων καὶ ἐπὶ τῶν εἰκόνων τοῦ Βούδα, ὑπὸ τῶν Γαλατῶν ἐπὶ τῶν τάφων αὐτῶν, καὶ ἀνευρίσκεται ἐν ταῖς κατακόμβαις τῆς Ρώμης ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων τῶν ἐν αὐτῇ εἰκονιζομένων ἱερέων.

¹ Ἴδὲ τὴν ἐν τέλει σημείωσιν καὶ τὰς εἰκόνας.

ὑπὸ τὴν μορφήν σταυροῦ μετὰ λαβῆς, παριστῶντος ἀκριβῶς τὸ *χρίσμα*, σημαίνει τὴν σωτηρίαν, τὴν αἰώνιον ζωὴν, καὶ ἦν, ἐν χερσὶ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν τὸ κυριώτατον σύμβολον τῆς ἰσχύος αὐτῶν. Ὑπάρχει ἐπίσης ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῶν Ἀχαιμενιδῶν βασιλέων καὶ ἐπὶ τῶν Ἀσσυριακῶν μνημείων ἐνθα ὁ μὲν ἰσόπλευρος σταυρὸς ὑπνοεῖ τὸν οὐρανὸν καὶ τὸν θεὸν ὁ δὲ ἔχων τέσσαρες πλευρὰς ἐγγεγραμμένας ἐν κύκλῳ τὸ σύμβολον τοῦ α' Ἀηττήτου Θεοῦ Ἡλίου, τοῦ ἐκπέμποντος τὰς ἀκτῖνας αὐτοῦ πρὸς πάσας τὰς διευθύνσεις». Κατὰ τὸν Γ' μετὰ Χριστὸν αἰῶνα οἱ Πέρσαι ἔθετον τὴν εἰκόνα αὐτοῦ ἐπὶ τῶν σημειῶν αὐτῶν καὶ οἱ βασιλεῖς ὑπεγράφοντο ἐν τοῖς διαγγέλμασιν αὐτῶν Ἀδελφοὶ τοῦ Ἡλίου. Ὅταν ἐν τῇ δύσει ἐπῆλθεν ἡ εἰσβολὴ τῶν πανταχοῦ διαδοθεισῶν ἀνκτολικῶν λατρειῶν καὶ τῶν μάγων τῶν Χαλδαίων, πολλὰ ἐκ τῶν ἰδεῶν καὶ πολλὰ τῶν συμβόλων τῶν ἀρχαίων ἐκείνων θρησκειῶν εἰσεχώρησαν εἰς Ῥώμην, ὅπου τὸ σύμβολον τοῦ Ἡλίου πρέπει νὰ ἐγένετο ἐπίσης γνωστὸν ὅσον καὶ ἡ λατρεῖα τούτου ὑπῆρξε δημοτικὴ. Οἱ ἐπὶ τῆς στήλης τοῦ Τραϊανοῦ Ῥωμαῖοι ἱππεῖς παρίστανται ἔχοντες ἐπὶ τῆς ἀσπίδος ἀστέρα ἔχοντα ὀκτὼ ἀκτῖνας. Ἐπὶ τοῦ ἐτέρου μέρους νομίσματος τοῦ Γαλλιανοῦ, φέρεται Ἀπόλλων κρατῶν σκῆπτρον σταυροειδές, καὶ θέλομεν ἰδεῖ ὅτι τὰ αὐτοκρατορικὰ νομίσματα τὰ φέροντα τὴν ἐπιγραφὴν *Soli invicto* ἦσαν πρὸς πληθὴν μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Κωνσταντίνου. Οἱ ἐθνικοὶ ἦσαν ἐπομένως λίαν συνειθισμένοι νὰ θεωρῶσι τὸν σταυρὸν, ὑπὸ τὰ διάφορα αὐτοῦ σχήματα, ὡς σύμβολον τῆς νίκης ἢ τῆς θείας δυνάμεως, καὶ ἰδίως ὡς παράστασιν τοῦ Ἡλίου, τοῦ κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν μεγάλου αὐτῶν Θεοῦ· ὅθεν ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ἐκινδύνευε νὰ ἐξεγείρῃ στάσιν ὅτε ὠφελούμενος ἐκ τῆς διαφορικῆς ταύτης ἐννοίας, ἔθετεν ἐπὶ τοῦ κράνου αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῶν ὅπλων τῶν στρατιωτῶν αὐτοῦ, σημεῖον ὅπερ καὶ οἱ ἐθνικοὶ καὶ οἱ χριστιανοὶ παρεδέχοντο ἄνευ τύψεως συνειδήτος.

Ἡ λέξις *Λαβάρον* οὔτε λατινικὴ οὔτε ἑλληνικὴ εἶναι, ἀλλὰ χαλδαϊκὴ ἐκ τῆς λέξεως *labār* ἐχούσης ἐν ταῖς ἀσσυριακαῖς διαλέκτοις τὴν ἐννοίαν τῆς διαρκείας, τῆς αἰωνιότητος. Λαβὼν ὁ Κωνσταντῖνος τὸ ὄνομα τῆς νέας αὐτοῦ σημαίας ἀπὸ τῶν Ἀσιακῶν, φυσικὸν εἶναι νὰ παρέλαβεν ἐπίσης καὶ τὸ σύμβολον τοῦ Θεοῦ αὐτῶν, ὅστις, ὡς θέλομεν ἰδεῖ μετ' ἐλπίαν, ἦν ἐπὶ πολὺν χρόνον ὁ Θεὸς αὐτοῦ. Ἡ εἰδωλολατρεῖα παρέσχε τὰ κυριώτερα στοιχεῖα τοῦ Λαβάρου μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος.

Κατὰ τὸν Εὐσέβιον, ἰδόντα τὴν σημαίαν ταύτην περὶ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου, αὕτη συνίστατο ἐξ εὐθέος ἀκοντίου ἔχοντος πρὸς τὸ ἄνω μέρος ἐγκαρσίαν ῥάβδον ἀφ' ἧς ἐκρέματο πορφυροῦν ὕφασμα· ἐπὶ τοῦ ὕφασματος τούτου, κεκαλυμμένου ὑπὸ πολυτίμων λίθων, ἔλαμπον διὰ χρυσοῦ πεποικιλμένου αἱ εἰκόνες τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ· ἄνωθεν δὲ χρυσοῦς στέφανος περιεῖχε τὸ μονόγραμμα.

Διὰ τὰς Χριστιανούς ἡ ἐγκαρσία ῥάβδος ἐνέφαινε τοὺς βραχίονας τοῦ στρατοῦ, ἐνῶ διὰ τοὺς ἐθνικοὺς ἦν τὸ ἀνγκυλιον στήριγμα τῆς σημαίας τῆς φερούσης, κατὰ τὸ σύνθημα, τὴν εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ χρυσοῦς στέφανος ἐπεκράθητο τῶν συνήθων ἐμβλημάτων, τὸ δὲ μονόγραμμα ὑπενθύμιζε τοῖς μὲν τὸν Χριστὸν, τοῖς δὲ τὸν Ἡλίον. Τὰ παλαιὰ τάγματα ἐθεώρουν τὰς σημαίας τῶν λεγεώνων ὡς προστάτας αὐτῶν Θεοὺς, *numina legionis*, καὶ ἐφύλαττον αὐτὰς στρατοπεδεύοντες ἐντὸς ἱεροῦ, τὰ δὲ νέα τάγματα θέλουσι θεωρήσει τὸ Λάβαρον τοῦτο, τὸ φέρον ὄνομα μυστηριώδες καὶ ὅπερ ἐφάνη αὐτοῖς μυθικόν, ὡς εἰδωλὸν ἔχον ἰδιαιτέρας δυνάμεις. Ἐνόμιζον ὅτι ὁ φέρων αὐτὸ ἐν ταῖς μάχαις ἦν ἄτρωτος.

Κατὰ τίνα ἐποχὴν ἐγεννήθη ἡ πίστις αὕτη εἰς τὴν Οὐρατουργὸν σημαίαν; Κατὰ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς ἡ περίφημος ὀπτασία προηγήθη τῆς περὶ τὴν Μίλβιον γέφυραν μάχης (312). Ὁ ὅλως πολιτικὸς ὅμως οὗτος πόλεμος δὲν εἶχε τὸν ἀποδοθέντα αὐτῷ θρησκευτικὸν χαρακτήρα. Ὁ Εὐσέβιος ὅστις ἐν τῷ Βίῳ τοῦ Κωνσταντίνου παρίστα τὸν Μεξέντιον ὡς τὸν μέγαν ἐχθρὸν οὗ ἡ πτώσις ἤθελεν ἀντηχήσει μετὰ χάριτος εἰς τὰς καρδίας ἀπάντων τῶν πιστῶν, λησμονεῖ ὅτι ἐν τῇ ἐκτυτῇ Ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ εἶχε παρρησιάσει αὐτὸν σχεδὸν ὡς Χριστιανόν. Ἐν τῷ πολέμῳ τούτῳ ὁ Κωνσταντῖνος προσέβαλεν ἀντίπαλον οὗ ἐπόθει τὴν κληρονομίαν· οὐδὲν δὲ μετήνεγκε μέχρι τῶν τειχῶν τῆς Ῥώμης τὴν ἐκδίκησιν τοῦ Θεοῦ τῶν Χριστιανῶν κατὰ τοῦ καταδρομέως αὐτοῦ, ἀφ' οὗ ὁ Μεξέντιος εἶχε κατατρέχει αὐτοὺς ὡς εἰδωλολάτρης. Τῇ προτερσίᾳ τῆς κατὰ τῆς Ῥώμης ἐκστρατείας αὐτοῦ ὁ ῥήτωρ Εὐμένης ὑπενθύμιζεν αὐτῷ τοὺς ἀναστυλωθέντας ὑπ' αὐτοῦ ναοὺς καὶ τὰς θυσίας τὰς τελεσθεῖσας ὑπ' αὐτοῦ· κατὰ δὲ τὴν εἰς Αὐγουστιάδουν εἴσοδον αὐτοῦ, ὀλίγας πρότερον ἡμέρας, ἔφερον εἰς προὔπαντησιν αὐτοῦ, ἵνα μεταχειρισθῶσιν αὐτὰ πρὸς τιμητικὴν συνοδίαν, τὰ ἀγάλματα ἀπάντων τῶν θεῶν. Ἐπαμένως προσυπέγραψε βεβαίως ἄνευ ἀπεχθείας κατὰ τὸ ἔτος 311 τὸ διάταγμα τοῦ Παλέριου τὸ περιέχον λέξεις αὐστηρὰς κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Ἡ ὑπὸ τοῦ διατάγματος τούτου κηρυττομένη ἀνοχὴ ἀνταπεκρίνετο εἰς τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ, οὐδὲν δ' οἱ ἐν αὐτῷ εἰδωλολατρικοὶ τύποι προσέκρουον εἰς τὰς πεποιθήσεις αὐτοῦ.

Ἐν τούτοις ὁ μῦθος ὁ ἀναφερόμενος ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου καὶ τοῦ Λακταντίου πρέπει, ὡς συνήθως συμβαίνει, νὰ ἔχη βάσιν ἱστορικὴν· οἱ Χριστιανοί, χωρὶς νὰ τὸ ἐννοῶσιν, ἀπέβαλλον πολιτικὸν κόμμα ὥστε οἱ ἡγεμόνες κατέβαλλον φροντίδα ὅπως ἔχωσιν αὐτοὺς ὑπὲρ αὐτῶν μᾶλλον ἢ ἀντιπράττοντας. Ὁ αὐτοκράτωρ ἠθέλησε βεβαίως νὰ δώσῃ αὐτοῖς καθ' οἷονδ' ἴποτε τρόπον ἐγγύα, χωρὶς νὰ ἐξεραθῇ τοὺς πλειονοψηφοῦντας ἐθνικοὺς δι' ἐπιδεικτικῆς προσχωρήσεως εἰς τὴν ἄχρι τοῦδε περιφρονουμένην πίστιν. Γινώσκουμεν τὴν ἀγάπην τῶν πρώτων Χριστιανῶν πρὸς τὴν συμβολικὴν καὶ

διὰ πότων σχημάτων ληφθέντων ἐκ τῶν παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς εἰθισμένων ἀπεκάλυπτον τοῖς μεμνημένοις τὴν πίστιν αὐτῶν, ἐνῶ ἔκρυπτον αὐτὴν ἀπὸ τῶν βεβήλων. Τὸ ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τοῖς στρατιώταις αὐτοῦ δοθέν σημεῖον οὐδένα προσέβαλλε καὶ ὁμῶς ἤρεσκεν, ἐν ὧς τῷ ἐπιβάλλεται ἐπιφύλαξις, νὰ γνωστοποιήσῃ τοῖς ἐνδιαφερομένοις τὰς μυστικὰς αὐτοῦ προθέσεις.

Ὁ Κωνσταντῖνος ἦν πρὸ πάντων πολιτικός· εἶδεν ἐν τῇ θρησκείᾳ μέσον ὅπως κυβερνήσῃ, καὶ πλείστοι ἡγεμόνες ἐκ τῶν μεγίστων ἐσκέρθησαν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Ἐάν ἦν ἀπλοῦς πολίτης, οὐδόλως βεβαίως ἤθελεν ἀνησυχῆσαι περὶ τῶν ζητημάτων τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ, ὡς αὐτοκράτωρ ὁμῶς ἐζήτησε μετὰ προσοχῆς τὰ δύο κόμματα.

Τὸ ἐν, ψυχρὸν ἐν ταῖς πεποιθήσεσιν αὐτοῦ, διστάζον περὶ τῶν θεῶν αὐτοῦ, ἀβέβαιον περὶ τῆς ἰσχύος τούτων, ὁμοιάζει πρὸς μέγα ποίμνιον διερχόμενον ἀκριβῶς ἐνθὺ καὶ πρότερον διήρχετο. Τὸ ἕτερον, καίπερ ὃν ἐν μειονοψηφίᾳ ζωηρὸν καὶ πειθαρχούμενον, περιφρονοῦν πάντα τὰ ἐμπόδια καὶ ταμὸν νέαν ὁδὸν ἐφ' ἧς πολλὰ τεμάχια τῶν σαρκῶν αὐτοῦ ἔμειναν, βεβαιοὶ ἐν μέσῳ βασάνων τὴν ἀκαταδάμαστον αὐτοῦ δύναμιν, καὶ δείκνυνται τόσον ἀπησχολημένον ὑπὸ τοῦ οὐρανοῦ ὥστε δύναται τις νὰ πιστεύσῃ ὅτι οὐδεμίαν θέλει δώσῃ ἀνησυχίαν τοῖς ἄρχουσι τῆς γῆς τοῖς συμμεριζομένοις τὴν πίστιν αὐτῶν. Ὡστε ἐκεῖνοι μὲν εἰσὶν ἐκ τῶν συντελούντων εἰς τὴν ἀπώλειαν τῶν πολιτικῶν μαχῶν, οὗτοι δὲ ἐκ τῶν πιστῶν μεθ' ὧν κερδαίνει τις αὐτάς. Ἀλλ' ὁμῶς ἀριθμῶν τις τὰ μέλη τὰ ἀπαρτίζοντα τὰς δύο κοινότητας ἤθελε πιθανῶς εὑρεῖ εἰκοσάκις πλείονας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἢ ἐν τῇ νέᾳ, οὕτως ὥστε ὁ ἀριθμὸς νὰ ἀναπληροῖ τὸν ζῆλον. Ἐκτὸς δὲ τούτου, μὴ ἀνγκληθέντος τοῦ δικτάτορος τοῦ αποκλείσαντος ἐπὶ Διοκλητιανοῦ τοὺς Χριστιανούς ἀπὸ τῶν λεγεόνων καὶ τῶν δημοσίων ὑπουργημάτων, ἡ διοίκησις καὶ ὁ στρατὸς ἦσαν ἐτι εἰδωλολατρικά. Μετὰ ὀκτὼ ἔτη, τῷ 320, εἰσερχόμενος ὁ Κωνσταντῖνος ἡμέραν τινὰ εἰς τι στρατόπεδον, ἐχαίρετίσθη ὑπὸ τῶν ἀξιωματικῶν καὶ στρατιωτῶν διὰ τοῦ παλαίου ἐπιφωνήματος τῶν εἰδωλολατρῶν «Αὐγουστε οἱ Θεοὶ νὰ σὲ διαφυλάττωσι».

Ἡ τοιαύτη τῶν πραγμάτων θέσις ἐπέδωκεν αὐτῷ ἄκρην φρόνησιν καὶ ἐμπόδιζεν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ νὰ παραδοθῇ πρῶτως εἰς ἕνα ἐκ τῶν ἀντιπάλων του, καίτοι βεβαίως ἐνωρὶς ἐνόησεν ὅτι ἐν τῷ θρησκευτικῷ ζητήματι ἦν ἀνάγκη ἢ αὐτακρατορικὴ κυβερνήσις νὰ μεταβάλλῃ πολιτικὴν. Κατὰ τὴν μακρὰν αὐτοῦ ἐν Ἀνατολῇ διαμονὴν ἐγνώρισε τὸν ἰσχυρὸν τῶν Ἐκκλησιῶν διοργανισμόν, καὶ εἶδε τὸν ἐνθουσιασμόν τῶν χριστιανῶν πρὸ τοῦ θανάτου καὶ τὸν οἶκτον ὃν ἤρχιζον νὰ ἐμπνέωσι τοῖς εἰδωλολάτραις τὰ ἄθῳα θύματα. Ἡ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ ἀνοχή, ἡ ἀποτυχία τοῦ τελευταίου κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ διωγμοῦ, ἡ θέσις τέλος ἦν ἔλαβον ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἐθνικῶν ὁ Γαλέριος καὶ ὁ Δάξιος Μαξιμῖνος, οἱ προσωπικοὶ αὐτοῦ ἐχθροί,

πάντα προέτρεπον αὐτὸν, ἅμα τῇ εἰς τὸν θρόνον ἀνκρήσει, νὰ ᾔνοι ἐπισει-
κῆς πρὸς καταδιωχθέντας οὓς τότε αὐτοκράτορες δὲν ἠδυνήθησαν νὰ κα-
ταβάλωσιν. Ἄλλως τε εἶχε κοινὸν μετ' αὐτῷ, ἐν σπουδαιότατον δόγμα,
τὴν πίστιν εἰς τὴν μονοθεῖαν, πρὸς ἣν ἔτεινον πάντες οἱ ἀνεπτυγμένοι
νόες.

Γ'. ΑΥΞΑΝΟΥΣΑ ΔΗΜΟΤΙΚΟΤΗΣ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΤΟΥ ΗΛΙΟΥ

Ἀπὸ δύο αἰώνων ἡ ἠθικὴ ἱστορία τοῦ κόσμου συνίστατο εἰς τὰς ἐπι-
μόνους προσπαθείας τῆς φιλοσοφίας ὅπως συνδιαλλάξῃ πρὸς ἀλλήλας τὰς
θείας μορφάς, τὰς οὐσας ἰδιαιτέρας καὶ τοπικὰς ἐκφράσεις τοῦ θρησκευτι-
κοῦ αἰσθήματος. Αὕτη εἶχεν ἀναμύξει καὶ συνταυτίσει αὐτὰς τὸσον κα-
λῶς, ὥστε ἐκ τοῦ πλουσίου τούτου κράματος ἐσχημάτισεν ὀλίγον κατ'
ὀλίγον τὸ ἄγαλμα τοῦ μόνου Θεοῦ, τοῦ ὄντος ἤδη πολλοῖς φανεροῦ. Αἱ
ἰθαγενεῖς θεότῃτες εἶχον ἀπολέσει τὴν προσωπικότητα αὐτῶν καὶ προσ-
λάβει χαρακτῆρα γενικόν. Δὲν ἦσαν εἰμὴ αἱ διάφοροι παραστάσεις τοῦ
ὑψίστου ἐκείνου Θεοῦ, ὃν ὁ Κωνσταντῖνος ἐπέτρεπε νὰ ἐπικαλῶνται ἐνώ-
πιον αὐτοῦ οἱ ἐπίσημοι ῥήτορες, καὶ εἰς ὃν ὁ εἰδωλολάτρης Ἰερακλῆς ὑπέ-
ταττε πάσας τὰς ὑποδεεστέρας δυνάμεις. «Ἄλλ' ὁ μέγας οὗτος Θεὸς εἴ-
ναι ὁ ἡμέτερος, ἀπεκρίνοντο οἱ Χριστιανοί, καὶ τὴν λατρείαν αὐτοῦ ἐπι-
διώκεις». Οἱ εὐφυέστεροι, ἐκ φόβου μήπως περιπέσωσιν ἐκ νέου εἰς τὴν
πολυθεῖαν καὶ μὴ τολμῶντες νὰ ὀνομάσωσιν αὐτὸν, ἐκάλουν αὐτὸν ἀορίστως
θεότῃτα, divinitas. Ὁ Ἀδριανὸς μὴ τολμῶν μηδὲ τὸ ὄνομα τοῦτο νὰ δώσῃ
αὐτῷ, ἔκτισε ναοὺς κενοὺς παντὸς ὁμοιώματος, οὓς μόνῃ ἡ θρησκευτικὴ
ιδέα ἔπρεπε νὰ πληροῖ. Ἄλλοι, ἔχοντες ἀνάγκην Θεοῦ ὁρκτοῦ ὃν νὰ δύ-
νανται νὰ ἐγγίζωσιν, ὀνόμαζον αὐτὸν Σέρκπιν, ἢ Μίθραν, Ἀπόλλωνα ἢ
Ἡλίον. Αὐτὸς ὁ Ἑρμῆς, ὁ μετριοφρων θεράπων τῶν Θεῶν καὶ τοῦ ἐμπο-
ρίου, ἐγένετο ὁ ἀγγιώτατος, ὁ σεβαστὸς καὶ μέγιστος συντηρητὴς τοῦ
κόσμου». Ὅσων ἡ εὐσέβεια ἀπῆται βιαίως συγκινήσεις, ἔδαινον πρὸς τὸν
Μίθραν αὐτὸν ἀήττητον ἥρωα τὸν διώκοντα πρὸ αὐτοῦ τὰ σκότην. Διὰ τῶν
μυστηριωδῶν τελετῶν τῆς λατρείας αὐτοῦ, διὰ τοῦ αἱματηροῦ βαπτίσμα-
τος αὐτῶν καὶ τῆς ἐκτεταμένης ἱεραρχίας τῶν μεμυημένων εἴλκυε τοὺς
στρατιώτας. Ἐν ταῖς τοῦ Δακνουβίου καὶ Ῥήνου στρατοπέδοις ἀνηυρέθησαν
πολυάριθμα ἔχνη τῆς πρὸς τὸν Μίθραν λατρείας αὐτῶν. Ὁ Ἀπόλλων τοῦ-
ναντίον ἦν ὁ Θεὸς τοῦ πνεύματος. Οἱ Χριστιανοὶ δὲν ἐθεώρουν πάντας αὐ-
τοῦ τοὺς χρησμοὺς ὡς ψευδεῖς· ἐπίστευον ὅτι μίξ ἐκ τῶν ἱερειῶν αὐτοῦ,
ἡ Ἐρυθρία Συβίλλη, εἶχε προειπεῖ τὴν ἄφῃν τοῦ Χριστοῦ. Ἐκ πάν-
των δὲ τῶν Θεῶν τοῦ ἐλληνορωμαϊκοῦ Ὀλύμπου, μόνος αὐτὸς καίτοι ἡΰ-
ξανεν ἡ ἀπιστία δὲν ἠδύνετο νὰ διαμφισβητηθῇ ἢ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀχρη-
στος, καθὼ συνταυτιζόμενος μετὰ τοῦ Ἡλίου, ὃν ὁ Αὐρηλιανὸς ὀνόμαζε
Θεὸν βέβαιον, Deus certus. Ὁ ἀκτινοβόλος ἀστὴρ ὁ δίδων τὴν θερμότητα,

τὸ φῶς καὶ τὴν ζωὴν, δι' οὗ τὸ πᾶν ἀναπνέει καὶ οὗ ἐλλείποντος τὸ πᾶν θνήσκει, ὑπῆρξεν ὑπὸ διάφορον ὀνόματα ἢ μεγάλη θεότης τοῦ Γ' αἰῶνος καὶ ἦν πλέον πρὸς ποτε ἢ τοῦ Δ'. Ἡ Κωνσταντίνειος οἰκογένεια ἐξέλεξεν αὐτὸν ὡς θεὸν αὐτῆς προστάτην· ὁ Κλαύδιος ὁ ἀρχηγὸς τοῦ οἴκου τούτου, ὁ Αὐρηλιανὸς, υἱὸς ἱερείας τοῦ Ἡλίου, καὶ ὁ Κωνσταντῖος ἐτίμων αὐτὸν δι' ἰδιαιτέρως λατρείας. Ὁ ῥήτωρ Εὐμένης, ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον τῷ 310 ἐν ἐπισήμῳ τελετῇ, ὑπενθύμιζεν αὐτῷ τὸν πατρικὸν αὐτοῦ θεὸν *Apollinem tuum*. Πόλυπολλα νομίσματα τοῦ αὐτοκράτορος τούτου φέρουτιν ἐπὶ τοῦ ἀντιστρόφου μέρους τὴν ἐπιγραφὴν *Soli invicto*, τινὰ δὲ τῆς ἐποχῆς τῆς συμμάχιας αὐτοῦ μετὰ τοῦ Λικινίου προσθέτουσι τὰς λέξεις *comiti Augustorum* αὐτῷ συμβούλῳ, τῷ συντρέφῳ τῶν Αὐγούστων». Ἀλλὰ παριστῶσιν αὐτὸν τὸν Κωνσταντῖνον φέροντα τὰ σύμβολα τοῦ Ἡλίου, τὴν κεφαλὴν περιβεβλημένου δι' ἀκτίνων, καὶ ἐν τινι τῶν λόγων αὐτοῦ ὁ Ἰουλιανὸς εἰσάγει τὸν Δία λέγοντα πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα. «ὦ υἱέ μου, διατί δὲν ἐπληξες διὰ τῶν ὀξέων σου βελῶν τὸν τολμηρὸν τοῦτον θνητὸν, τὸν λειποτάκτην τῆς λατρείας σου»; Ὅτε ὁ Κωνσταντῖνός ἐγένετο ὀριστικῶς Χριστιανὸς διετήρησε τὸ πρὸς τὸν πατρικὸν θεὸν σέβας, θεὸν πατέρων, διότι δὲν ἐπέτρεψε νὰ ὑβρισθῶσι τὰ ἀγάλματα αὐτοῦ, ἀλλ' ἀνήγειρε πολλὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει, μετεναγίων δὲ καὶ ἐξ Ἡλίου χαλκοῦν Ἀπόλλωνα, ἔστησεν αὐτὸν ἐπὶ πορφυροῦ κίονος, θέσας ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ἀκτινοφόρον στέφανον. Κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνην αἱ εἰκόνας αὗται δὲν ἦσαν εἰμὴ περισωθέντα καλλιτεχνήματα πρὸς καλλωπισμὸν τῆς πρωτεύουσας αὐτοῦ ὡς ἦν. ὁ Ζεὺς τῆς Δωδώνης καὶ αἱ Μοῦσαι τοῦ Ἐλικῶνος, ἀλλὰ φρονῶ ὅτι δύναται τις νὰ ἀναγνωρίσῃ ἐν τῇ ἐκλογῇ ταύτῃ εὐσεβῆ ἀνέκμνησιν πρὸς τὴν θεότητα ἐκείνην παρ' ἧς ἐζήτει προστασίαν ἐν τῇ νεότητι αὐτοῦ καὶ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν πρώτων αὐτοῦ ἐκστρατειῶν. Δὲν πρέπει νὰ ζητῇ τις κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τῆς θρησκευτικῆς συγχύσεως τὰς ἀκριβεῖς ἀντιλήψεις ἃς δίδει ἡμῖν ἡ ἐντελής ἐλευθερία τοῦ πνεύματος. Πολλοὶ ἐθνικοὶ ἐνόμιζον ὅτι ὁ θεὸς τῶν Χριστιανῶν ἦν ὁ Πῦρ. Ὁ Κωνσταντῖνος ἐπράξεν ὅπως αὐτοὶ, καὶ δύναται τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἐπὶ τινα ἔτη συνεκαύτιζε τὸν Ἡλίον, τὸν Χριστὸν, τὸν πατρικὸν αὐτοῦ θεὸν μετ' ἐκείνου οὗ τὴν εἰκόνα ὁ Ἀλέξανδρος Σεβήρος ἔθεσεν εἰς *Iaragium* καὶ ἐν ᾧ ὁ Γαλέριος εἶχε πρὸ βραχέος ἀναγνωρίσει τὴν θεῖαν δύναμιν.

Κατὰ τὸν εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην ὁ Ἰησοῦς εἶναι τὸ φῶς τοῦ κόσμου τὸ ἐλευσόμενον ὅπως φωτίσῃ τὰ Ἱεροσόλυμα. Ὁμοίως κατὰ τὸν Εὐσέβιον, Γρηγόριον τὸν Νύσσης καὶ τὸν ἅγιον Αὐγουστῖνον εἶναι ὁ ἥλιος τῆς δικαιοσύνης ὁ φωτίζων τὴν ἀνθρωπότητα. Ὅθεν ἡδυνήθησαν ν' ἀπεικονίσωσι τὴν ιδέαν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ ἐπὶ χριστιανικοῦ μνημείου δίδαντες τῷ Χριστῷ τὸν ἀκτινοφόρον στέφανον ὃν ἔφεραν ὁ Ἀπόλλων. Ἐπὶ χριστιανι-

κῶν ἐπιγραφῶν ἡ ἡμέρα τοῦ Κυρίου καλεῖται ἡμέρα τοῦ Ἡλίου, καὶ ἡ ἑξίς τῶν πατέρων τοῦ νὰ παρομοιάζωσι τὴν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὴν ἀναγέννησιν τοῦ Ἡλίου παρέσχε τῇ ἐκκλησίᾳ τὸ δικαίωμα νὰ ὀρίσῃ τὴν γέννησιν αὐτοῦ εἰς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἐώρταζον ἐν τοῖς νοθεῖς τὰς natales invicti solis (25 Δεκεμβρίου). Μετὰ τὰς αἰματηρὰς συγκρούσεις, Χριστιανοὶ καὶ ἐθνικοὶ ἔσπευδον εἰς προϋπάντησιν ἀλλήλων, οὗτοι μὲν συγχωνεύοντες τὰς πολλαπλὰς αὐτῶν θεότητας εἰς τὸν ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας διδασχθέντα ἕνα ὕψιστον Θεόν, οὗτοι δὲ ἐκ τῶν τριῶν αὐτοῦ ὑποστάσεων ἠνωμένων ἀποτελοῦντες ἕνα Θεόν οὗ ὁ αὐτοκράτωρ ἀδιακόπως ὑπερίμνησκε τοῖς λαοῖς τὸ ὄνομα καὶ τὰ δικαιώματα πρὸς σεβασμὸν, τὴν divinitas.

Ὁ Κωνσταντῖνος ὑπεβόηθει δι' ὅλων τῶν μέσων τὴν συμφιλίωσιν τῶν πνευμάτων, ἣν ἡ πολιτικὴ φρόνησις ὑπεδείκνυσεν αὐτῷ. Ἡ διαίρεσις τοῦ μηνὸς εἰς ἐβδομάδας καὶ τούτων εἰς ἡμέρας, ἀφιερωμένας ἐκάστην εἰς μίαν θεότητα, ἦν συνήθεια ἀνατολική, διαδοθεῖσα παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς ἀστρολογίας τῶν Ἀλεξανδρίνων. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Τερτουλλιανοῦ οἱ μὲν ἐθνικοὶ ἐώρταζον τὴν ἡμέραν τοῦ Κρόνου (Σάββατον), οἱ δὲ Χριστιανοὶ τὴν τοῦ Ἡλίου (Κυριακὴν). Μεταξὺ τῶν ἀρχαίων ἀπεικονισμάτων τῶν ἐπωνύμων τῆς ἐβδομάδος θεῶν κατέχει τῷ ὄντι ὁ Ἡλιος τὴν δευτέραν μόνον θέσιν μετὰ τὸν Κρόνον. Τοῦναντίον ἐπὶ ἀγγείου τῶν μέσων τοῦ Δ' αἰῶνος κατέχει τὴν πρώτην, τοῦτο δὲ διότι ἐν τῷ μεταξὺ ὁ dies solis τῶν ἐθνικῶν εἶχε συνταυτισθῇ μετὰ τῆς dies dominica τῶν χριστιανῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἀπαται αἱ ἡμέραι τῆς ἐβδομάδος ἦσαν ὑπὸ τὴν ἐπίκλησιν ἰδίᾳς θεότητος, οἱ εὐλαβεῖς εἶχον ἰδίαν προσευχὴν δι' ἕκαστον τῶν θεῶν τούτων, καὶ ὡς ἐκ τῆς αὐξανούσης δημοτικότητος τῆς λατρείας τοῦ ἡλίου ἡ dies solis διεκρίνετο δι' εὐσεβῶν πράξεων πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος. Ὁ Κωνσταντῖνος ἐπωφελήθη ἐπιτηδεύως τὴν εὐλάβειαν ταύτην ὅπως καθιερώσῃ διττῶς τὴν Κυριακὴν. Νόμος ἐκδοθεὶς κατὰ τὸ 321 ἔτος διέταξεν, ὅπως κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Ἡλίου τὰ δικαστήρια, τὰ ἐργαστήρια καὶ τὰ καταστήματα μένωσι κλειστὰ, ἐπεμψε δὲ τοῖς λεγεῶσιν, ὅπως ἀπαγγέλληται τὴν αὐτὴν ἡμέραν, τύπον προσευχῆς προσδεκτῆς ὁμοίως τῷ λάτρῃ τοῦ Μίθρα, τοῦ Σεράπιδος ἢ τοῦ Ἡλίου, ὡς καὶ τῷ πιστῷ τοῦ Χριστοῦ ὁπαδῷ. Ἦν αὕτη ἡ ἐπίσημος διάταξις τῆς ἀρχαίας ἕξεως τοῦ ἀπευθύνειν προσευχὴν πρὸς τὸν ἀνατέλλοντα ἥλιον. Διὰ τῆς κανονίσεως τῶν ἐορτασίμων ἡμερῶν καὶ τῆς συνθέσεως προσευχῆς ἐξήσκησεν ὁ Κωνσταντῖνος ἐν τῶν δικαιωμάτων αὐτοῦ ὡς ποντίφex, αὐδεὶς δ' ἐξεπλάγη ἐπὶ τούτῳ. Μὴ δὲν ἔδιδον τὰ νέα διατάγματα ἱκανοποίησιν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἥτις ἐώρταζε, κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Ἡλίου, τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου, ὡς καὶ εἰς τοὺς ἀντιπάλους αὐτῆς, οἱ τινες ἐν τῷ πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος, κατὰ τὸ φαινόμενον, καθιερωθέντι τούτῳ ius titium ἠδύναντο νὰ ἰδῶσι σημεῖον σεβασμοῦ προσφερόμενον τῇ μεγάλῃ

αὐτῶν θεότητι; Ἄλλος νόμος τοῦ ἔτους 315 ἀποτελεῖ ἴσως μέρος τῶν μέτρων ἐκείνων ὅσα ἕκαστον τῶν μερῶν ἐξελάμβανεν ὡς ληφθέντα ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ μόνου. Ἀπηγόρευε γὰρ σημειῶνται οἱ κατὰδικοι ἐπὶ τοῦ προσώπου «ὅπως μὴ ἀλλοιωθῇ τὸ πρόσωπον ὅπερ εἶναι εἰκὼν τῆς οὐρανίας καλλοσύνης». Αἱ λέξεις αὗται εἰσὶν ἀνάμνησις ἐκ τῆς παλαιᾶς διαθήκης, καὶ ἡ ἐπιτομή τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι προφανής, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀπόλλων ἦν ὁ ἰδεώδης τύπος τοῦ ἀνθρωπίνου κάλλους καὶ ὅ,τι οἱ Χριστιανοὶ ἀπέδιδον εἰς τὸν Ἰεχωβά δὲν ἠδύναντο ν' ἀποδώσωσιν οἱ ἐθνικοὶ τῷ υἱῷ τῆς Αἰτούς;

Δ'. Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΕΝ ΡΩΜῃ Τῷ 312. Η ΘΡΙΑΜΒΕΥΤΙΚΗ ΑΥΤΟΥ ΑΨΙΣ

Ἡ ἐπιστροφή τοῦ Κωνσταντίνου ὀρίζεται εἰς τὸ ἔτος 312, καὶ ὁμοῦς κατὰ τὴν ἐν Ῥώμῃ διαμονὴν αὐτοῦ τῷ ἔτει τούτῳ οὐδὲν ἔπραξεν, οὐδὲν εἶπε τὸ ἀναγγέλλον μετὰβολὴν ἐν ταῖς πεποιθήσεσιν αὐτοῦ. Ἐλέχθη ὅτι μετὰ τὴν νίκην αὐτοῦ δὲν ἐτέλεσεν ἐπὶ τοῦ Καπιτωλίου τὰς συνήθεις θυσίας. Τὸ ν' ἀποφύγῃ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἐθίμου τούτου ἤθελεν εἶσθαι φανερά ἀποστασία ὡς γενομένη ἐν μέσῳ πόλεως ἐντελῶς εἰδωλολατρικῆς. Ἀπ' ἐναντίας ὁμοῦς γνωρίζομεν ὅτι ἡ θριαμβευτικὴ αὐτοῦ εἴσοδος ὑπῆρξεν ἀφορμὴ τῶν συνήθων τελετῶν, ὅτι πρέσβη εἰς τὰ θεάματα, εἰς τὴν πάλιν τῶν ἀθλητῶν καὶ εἰς τοὺς ἱεροὺς ἀγῶνας, εἰς οὓς ἔφερον τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν, πομπευόμενα πάντοτε εἰς τὰς ἐορτάς ταύτας τὰς ἀποτελούσας σπουδαιότατον μέρος τῆς λατρείας τῶν ἐθνικῶν καὶ ὅταν βλέπωμεν αὐτὸν ἀναγεοῦντα τὴν γερουσίαν διὰ τῆς προσλήψεως πολλῶν ἐπαρχιωτῶν, δυνάμεθα γὰρ εἶπωμεν, ὅτι πλεῖστοι, πιθανὸν πάντες, ἦσαν πιστοὶ ὁπαδοὶ τῆς ἀρχαίας λατρείας, ἀφοῦ ἡ γερουσία μέχρι τοῦ Θεοδοσίου ἔμενε τὸ προπύργιον τῶν τελευταίων θεῶν. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ Δ' αἰῶνος ἡ Ῥώμη ἐκκλύπτετο ἔτι ἐντελῶς ὑπὸ τῶν λαμπροτήτων τῆς εἰδωλολατρείας, μόλις δ' ἤρχισαν ν' ἀναφαίνωνται αἱ τῆς χριστιανικῆς Ῥώμης. Διὰ τὸν ἅγιον Ἰερώνυμον τὸ πρὸς τὸ Καπιτώλιον ἄστυ ἔμενε «ὁ ὀχρὸς πάσης προλήψεως».

Ὁ Εὐσέβιος λέγει ὅτι ἔστησαν ἐν Ῥώμῃ τῷ Κωνσταντίνῳ μετὰ τὴν νίκην αὐτοῦ ἀγάλμα κραιπνὰ τὸ Λάβρον. Παρενόησε λέξεις τινὰς δυσερμηνεύτους κληγυριστοῦ τινος, ἀλλ' ἐν αἷς βλέπει τις ὅτι πρόκειται περὶ ἀγάλματος στηθέντος ὑπὸ τῆς γερουσίας καὶ τῆς Ἰταλίας. Κατὰ τὴν τῶν ἐθνικῶν συνήθειαν, παρίστατο κραιπνὰ θεῖόν τι σύμβολον, ὅπερ ἐξέλαβεν ὁ ἐπίσκοπος ὡς σύμβολον χριστιανικόν. Οὐδεμίαν ὁμοῦς εἰσχωρεῖ ἀμφιβολίαν, διότι μετὰ τὴν φράσιν ἐκείνην ὁ ῥήτωρ ἐπικαλεῖται τὸ θεῖον πνεῦμα τὸ ἀπανταχοῦ τοῦ σύμπαντος διακεχυμένον, ὅπερ οἱ Στωϊκοὶ ἐθεώρουν ὡς θεὸν αὐτῶν.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὁ δοῦξ Σενεκίων, εἰς τῶν συγγενῶν τοῦ Κων-

σταντίνου, ἤγειρεν εἰς μνήμην τῶν γερμανικῶν θριαμβῶν τοῦ ἡγεμόνος, νῆδον ἀφιερωμένον εἰς τὴν θεότητα αὐτοῦ, *numini ejus*. Οὐδόλως πρέπει νὰ ἐκπλήσσεταί τις ἐπομένως ἔάν ἐπὶ τῆς θριαμβευτικῆς ἀψίδος τῆς ἐγκαινισθείσης ἐν Ῥώμῃ τῷ 315 ἀπεικονίζονται εἰδωλολατρικαὶ θυσίαι, δὲν φαίνεται δὲ οὔτε τὸ λάβαρον οὔτε ὁ σταυρός. Αὗτο ὁμῶς λέξεις τῆς ἐπιγραφῆς *instinctu divinitatis* ἐθεωρήθησαν ὡς ὁμολογία κεκαλυμμένη τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ λέξις *divinitas*, ἄγνωστος σχεδὸν τῇ λατινικῇ ἀρχαϊότητι, ἐφέρετο τότε ἀνὰ τὰ χεῖλη πολλῶν, διότι ἀνταπεκρίνετο εἰς τὴν ἐργασίαν τῶν πνευμάτων ἅτινα, ἐγκυτταλείποντα βραδέως τοὺς παλαιοὺς θεοὺς, χωρὶς ν' ἀρνηθῶσιν αὐτοὺς ἔβκινον πρὸς τὸν νέον Θεόν, χωρὶς νὰ προκηρύξωσιν ἔτι τὴν ζηλότυπον κυριαρχίαν αὐτοῦ. Ἐξ ἔτη μετὰ ταῦτα ἐορταζομένης τῆς δεκάτης πέμπτης ἐπετείου τῆς εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν ἀναρρήσεως τοῦ Κωνσταντίνου, ὁ εἰδωλολάτρης ῥήτωρ τοῦ δεκάτου πανηγυρικοῦ λόγου παρωμοίαζε τὸν ἡγεμόνα πρὸς τὸν Ἄρην καὶ τοὺς Διοσκόρους, ἐβεβαίει δὲ ὅτι εἶχε νικήσει τὸν Μαξέντιον καὶ τοὺς Φράγκους διὰ τῆς οὐρανίας ἐμπνεύσεως τοῦ θεοῦ Κωνσταντίνου, *divino instinctu*. Οὕτω τέσσαρα ἔτη πρὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου αἱ ῥήτορες τῆς κυβερνήσεως ὑπενθύμιζον τῷ Κωνσταντίνῳ τὴν ἀποθέωσιν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ καὶ τὴν συνδρομὴν τῆς ἀνωτέρας ἐκείνης δυνάμεως ἣν ἐλάτρευον ὁ Κικέρων, ὁ Σενέκας καὶ ὁ Πλούταρχος καὶ ἥς τὸ ὄνομα ἐπανέρχεται ἀδιακόπως ἐν τοῖς λόγοις καὶ τοῖς διατάγμασι τοῦ ἡγεμόνος, ἐν τῇ προσευχῇ ἣν συνέταξε διὰ τοὺς στρατιώτας αὐτοῦ, καὶ ἐν ἐκτεταμένῳ διατάγματι τῷ ἀπαλείψαντι μετὰ τὴν τοῦ Λικινίου ἥτταν τῆς συνεπείας τοῦ διωγμοῦ. Πανταχοῦ καὶ πάντοτε ἐπικαλεῖται οὐχὶ τὸν Χριστὸν ἢ τὸν Ἰησοῦν ἀλλὰ τὴν θεότητα, οἷαδῆποτε καὶ ἂν ᾖ, ἥτις διχμενεί ἐν τῷ ὑψίστῳ οὐρανῷ. *Quidquid illud est divinum ac coeleste numen*. Αἱ λέξεις αὗται ἀπαντῶσιν ἐν τῷ τοῦ Μεδιολάνου διατάγματι, ἐν τῷ παρρηγήματι τοῦ Λικινίου πρὸς τὸν διοικητὴν Βιθυνίας καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς πρὸς τοὺς ἐπισκόπους ἐπιστολαῖς τοῦ Κωνσταντίνου, βεβαίως δ' ἐκ προθέσεως ἐπαναλαμβάνει αὐτὰς μετὰ τοσαύτης ἐπιμονῆς. Ἐπεθύμει νὰ ἐνώσῃ ἔλους αὐτοῦ τοὺς λαοὺς ἐν μιᾷ θρησκείᾳ ἥς ἠδύνατο μὲν νὰ παραλλάσῃ ἡ μορφή, ἀλλ' ἥς βάσις ᾗν ἡ λατρεία τοῦ μόνου Θεοῦ, διότι ἐσκέπτετο ὅτι, συντελεσθείσης τῆς μεταβολῆς ταύτης, ἡ διοίκησις τοῦ κράτους ἤθελε καταστῇ εὐκολωτέρα, ἡ δὲ δημοσία εἰρήνῃ βεβαιωτέρα. Αὕτῃ αὕτῃ ἡ σκέψις ἀπέτρεψεν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ νὰ ἐορτάσῃ τοὺς ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι τῆς Ῥώμης ἀγῶνας, οὓς ὑπολογισμοὶ τινες ἔθετον εἰς τὸ ἔτος 313. Ἡ ἐορτὴ αὕτη ᾗν ἡ μεγαλειτέρα τῆς Ῥώμης, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἡ μᾶλλον εἰδωλολατρικὴ, ἐπειδὴ δὲ ἔπασσα ἡ Ἰταλία συνήρχετο εἰς αὐτὴν ἤθελεν ὑπερερεθίσαι τὰ θρησκευτικὰ πάθη, ἅτινα αὐτὸς προσεπάθει νὰ καταστείλῃ. Μὴ ὑπαρχούσης ποτὲ ὠρισμένης ἐποχῆς διὰ τὴν τελευτὴν ταύτην ὁ λαὸς δὲν παρετήρησε

τὴν ἐκουσίαν τούτην λήθην. Μόνον ὀλίγοι τινὲς ἐθνικοὶ παρέπονέθησαν λάθρα ὅτι ἡλαττοῦτο ἡμέρα τῇ ἡμέρᾳ ὁ πρὸς τὰ ἀρχαῖα τῆς Ῥώμης ἦθη σεβασμός. Ἀλλ' ὁ Κωνσταντῖνος ἀπέφυγεν αἷτιον ταρχῶν, καὶ τοῦτο μόνον ἐπεθύμει.

Ε'. ΤΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΤΟΥ ΜΕΔΙΟΛΑΝΟΥ (313).

Ἀλλὰ διατί νὰ προσπαθῶμεν νὰ δρίσωμεν τὴν χρονολογίαν τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Κωνσταντίνου; Ἡ χρονολογία οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο, διότι δὲν πρόκειται περὶ μιᾶς τῶν αἰφνιδίων ἐκείνων ἀποφάσεων, οἷα ἡ τοῦ Ἑρρίκου Δ' ἀνακράζαντος «οἱ Παρίσιοι ἀξίζουσι λειτουργίαν», ἀλλὰ περὶ τῶν βραδέως καὶ σὺν τῷ χρόνῳ ἐπερχομένων μεταβολῶν, ἐν πνεύματι εὐφρεῖ συγχρόνως καὶ συγκεχυμένῳ, ἀσχολουμένῳ μᾶλλον περὶ τῶν συμβαινόντων ἢ περὶ θρησκείας καὶ οὗ ἡ συνείδησις θέλει μέχρι τέλους ἔχει θρησκευτικὰς ἀμφιβολίας. Δύο εἰδωλολάτραι, ὁ Λιδάκιος καὶ ὁ Ζωσιμῆς, λέγουσιν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἠσπάσθη τὸν Χριστιανισμόν, ὁ μὲν μετὰ τὴν ἥτταν τοῦ Λικινίου (323), ὁ δὲ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κρίσπου (326), οἱ δὲ ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοὶ τάττουσι τὸ συμβῆναι τοῦτο κατὰ δεκατέσσαρα ἔτη ἐνωρίτερον. Ἀπεδείχθη πρὸ μικροῦ ὅτι οὐδὲν μέχρι τοῦ 313 ἐμαρτύρει τὴν χριστιανικὴν πίστιν τοῦ ἡγεμόνος τούτου. Κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἐδημοσιεύθη τὸ διάταγμα τοῦ Μεδιολάνου, ἡ μεγίστη νομοθετικὴ πράξις ὅσων μονάρχης ποτὲ ἐδημοσίευσε, καθ' ὅσον ἐχρειάσθη νὰ πκρέλθωσι δεκαπέντε αἰῶνες πρὶν ἢ ἡ ἀνθρωπότης ἀκούσῃ ἐκ νέου τοιαύτην γλῶσσαν. Ἡ πράξις ὅμως αὕτη δὲν εἶναι χριστιανική. Κηρύττει τὴν ἰσότητά πκσῶν τῶν λατρειῶν, ἀπονέμει τὴν μεγίστην ἐλευθερίαν ὡς πρὸς τὰς θρησκευτικὰς τελετὰς καὶ φέρει τὰς ὑπογραφὰς τῶν δύο ἡγεμόνων οἵτινες λαμβάνουσι τὸν εἰδωλολατρικὸν τίτλον τοῦ κυριάρχου ποντίφηκος, οὗ δικτηροῦσι πάντα τὰ προνόμια. Στιγμὴ μοναδικὴ ἐν τῇ ἱστορίᾳ καθ' ἣν ἐφάνη ἀφανιζομένη τέλος ἡ ἐπίσημος ἐκείνη τοῦ κράτους θρησκεία, ἥτις ὑπέικουσα εἰς τὰς τύχας πάντων τῶν ἀνθρωπίνων ἰδρυμάτων, εἶχε γίνεαι ὄργανον ἀχρηστον καὶ μισητὸν, ἀφ' οὗ ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας συνετέλεσεν εἰς τὸ μεγαλεῖον τῆς Ῥώμης. Ἀλλ' ὑπῆρξε μόνον στιγμὴ φρονήσεως δισχίσασα τὸν πολιτικὸν οὐρανὸν ὡς ἀστραπή. Ἀπὸ τοῦ ἔτους 325 ἤδη ἡ ἐπίσημος τοῦ κράτους θρησκεία καὶ ἡ ἀναγκαία αὐτῆς σύντροφος ἡ μισαλλοδοξία παρουσιάζονται ἐκ νέου.

Σ'. ΜΕΤΡΑ ΠΡΟΣ ΕΚΤΕΛΕΣΙΝ ΤΟΥ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΕΔΙΟΛΑΝΟΥ

Μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ διατάγματος τοῦ Μεδιολάνου οἱ καθολικοὶ ἐμαρτυροῦσι τὴν εὐσέδειαν τοῦ Κωνσταντίνου διὰ μαρτυριῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖ-

στον ἀληθῶν, ἀλλὰ μὴ παριστωσὼν πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν, διότι δὲν δεικνύουσιν εἰμὴ τὴν μίαν μόνον ἀποψιν τῆς πολιτικῆς ἐκείνης, ἥτις ἄνευ ὑποκρισίας καὶ ψεύδους καὶ ἐν μόνῳ τῷ συμφέροντι τῆς δημοσίας εἰρήνης εἶχε δύο τοιαύτας, τὴν μίαν διὰ τοὺς Χριστιανούς, τὴν ἑτέραν διὰ τοὺς ἐθνικούς. Ἡ τελευταία αὕτη μένει ἐν τῷ σκότει ἐνεκεν τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ μαρτυριῶν ἐξ εἰδωλολατρικῆς πηγῆς. Αἱ ὀλίγοι ὅμως αὗται μαρτυρίαι ἀρκούσιν ὥπως καταστήσωσι τὸν Κωνσταντῖνον τῆς ἱστορίας μείζονα τοῦ τῆς Ἐκκλησίας, ἐπειδὴ, ἀντὶ τοῦ ἄφρονος ζήλου τοῦ νεοφύτου, βλέπει τις τὴν ὑπομονητικὴν φρόνησιν τοῦ ἄρχοντος τῆς αὐτοκρατορίας, ὅστις περὶ πολλοῦ ποιούμενος πρὸ πάντων τὴν καλὴν ἐκτέλεσιν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ αὐτοῦ καθήκοντος, ἀναγκάζει νὰ διάγῳσιν ἐν εἰρήνῃ τοὺς τε ὁπαδοὺς τῆς παλαιᾶς καὶ τοὺς τῆς νέας λατρείας, οἵτινες, ἄνευ αὐτοῦ, ἤθελον ἐπιτεθῆ κατ' ἀλλήλων.

Εἶχεν ἑνωρὶς παρ' αὐτῷ Χριστιανούς ὥστε νὰ εἶναι ἐν γνώσει τῶν διατρέχόντων ἐν τε ταῖς ἐκκλησίαις καὶ μεταξὺ τῶν διαφωνουσῶν αἱρέσεων. Εἰς ἓνα τῶν συμβούλων τούτων, τὸν ἀριανὸν Στρατήγιον, τὸν ὑπ' αὐτοῦ διὰ τὴν ῥητορικὴν αὐτοῦ δεινότητα ἐπανομασθέντα Μουσωνιανόν, ἐπέτρεψε τὴν ἐπίδωξιν τῶν Μανιχαίων καὶ τῶν ἄλλων αἱρετικῶν. Καὶ ἐθνικοὶ ὅμως παρευρίσκοντο ἐν τῇ αὐλῇ αὐτοῦ. Οἱ φιλόσοφοι ἦσαν δεκτοὶ ἐν αὐτῇ, ἡγάπα δὲ ὁ ἡγεμὼν νὰ θέτῃ αὐτοὺς εἰς ἀντιπαράστασιν πρὸς τοὺς κληρικούς, ὑποκινῶν συζητήσεις αἵτινες κατὰ τοὺς ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς κατέληγον πάντοτε εἰς καταισχύνην τῶν ἀπίστων προκαλοῦσαι θαύματα. Οὕτως Ἀλέξανδρος ὁ ἀρχιεπίσκοπος Βυζαντίου, συζητῶν μετὰ δεινοῦ ἀντιπάλου εἶπεν αὐτῷ «ἐν ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ σοὶ ἀπαγορεύω νὰ ὁμιλήσῃς». Οὗτος δὲ αὐθωρεὶ ἀπώλεσε τὴν φωνήν. Τὸ θαῦμα τοῦτο, προσθέτει ὁ Σωζομενὸς, εἶναι μείζον τοῦ τοῦ Χαλδαίου τοῦ κόπταντος λίθον διὰ τῆς φωνῆς. Ὁ ἐξ Ἀθηνῶν φιλόσοφος Νικαγόρας, ὅστις ἔδειξεν ἐν Αἰγύπτῳ τὴν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα εὐγνωμοσύνην αὐτοῦ ἐν ἐπιθυμδίῳ ἐπιγραφῇ, ἣν βεβήκως εἰς τῶν ἐθνικῶν τῶν εὐρόντων καλὴν παρ' αὐτῷ ὑποδοχὴν. Γινώσκομεν ὅτι ὁ ἡγεμὼν οὗτος ἡγάπητην ἐπὶ πολὺν χρόνον τὸν νεοπλατωνικὸν Σώπατρον, ὃν κατεδίδασκεν ἐπὶ τέλους εἰς θάνατον, ὅτε ἡ ἐπισκοπικὴ ἐπιρροή ὑπερίσχυσε. Κατεδίδασκεν αὐτὸν εἰς θάνατον, λέγει ὁ Σουΐδας, ὅπως ἀποδείξῃ ὅτι περὶ τὴν θρησκείαν οὐδὲν ἔχει τὸ κοινὸν μετὰ τῶν ἐθνικῶν, ὅφ' ὧν πρότερον περιστοιχίζετο πάντοτε. Μέχρι τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς βασιλείας αὐτοῦ εἶχε περὶ ἑαυτὸν ἐθνικούς· εἰς τῶν συγγραφέων τῆς Αὐγουστείου ἱστορίας, διαμείνας πιστὸς τοῖς ἀρχαίοις θεοῖς, ἔλαβε τὰς συμβουλὰς αὐτοῦ περὶ βιβλίων ἀφιερωθέντων αὐτῷ, καὶ ὁ ἡγεμὼν ἀντ' ἀλλάξεν ἐπισταλὰς μετὰ γελοίου τινὸς παιητοῦ. Ὁπτατιανῶν, παρ' οὗ ὁ σεβασμιος Βέδας οὐδεμίαν ἠθέλησε νὰ παραλάβῃ παραπομπήν, διότι ἦν ὑπὲρ τὸ δέον εἰδωλολάτρης.

Οἱ προκατοχοὶ αὐτοῦ αὐτοκράτορες εἶχον γραμματεῖς διὰ τὴν λατινικὴν γλῶσσαν καὶ ἑτέρους διὰ τὴν ἑλληνικὴν· αὐτὸς πρέπει νὰ εἴχῃ τοιοῦτους διὰ τὰς ὑποθέσεις τῶν Χριστιανῶν καὶ τὰς τῶν ἐθνικῶν, ἐκάστου τούτων γράφοντος πρὸς τοὺς ἀνταποκριτὰς αὐτοῦ κατὰ τὰς διαθέσεις τούτων. Οὕτω δὲ ἐξηγοῦνται τὰ ἀντιφατικὰ ἐκεῖνα ἐγγράφα τὰ ἀνταποκρινόμενα εἰς τὸ διπλοῦν συμφέρον, ὅπερ ἔδει ἢ κυβερνήσεις νὰ ἐξασφαλίσῃ. Τῷ 314 ὅπως πεισθῶσιν οἱ Ἀφρικανοὶ ἐπίσκοποι νὰ θέσωσι τέρμα εἰς τὸ βίαιον σχίσμα τῶν Δονατιστῶν τὸ διαταράττον τὴν ἐπαρχίαν, πέμπει πρὸς αὐτοὺς τὸ αὐτοκρατορικὸν γραφεῖον ἐπιστολὴν ἐν ᾗ ὑπῆρχον λέξεις λίαν χριστιανικαί, ὥς συμφέρον καὶ ὠφέλιμον ἦν τῷ Κωνσταντίνῳ ν' ἀκούσῃ ἡ ἰσχυρὰ τῆς Ἀφρικῆς ἐκκλησία. Ὀλίγους ὁμῶς μῆνας πρότερον εἶχεν ἐπιτρέψει τοῖς ἐθνικοῖς τῆς ἐπαρχίας ἐκείνης νὰ συστήσωσι πρὸς τιμὴν τῆς Φλαβιανῆς οἰκογενείας ἱερατικὴν τάξιν ἣτις ὑφίστατο ἔτι μετὰ ὀγδοήκοντα ἔτη· ἔδωκε δὲ εἰς πάντας τοὺς ἐθνικοὺς τῆς αὐτοκρατορίας ἱκανοποίησιν λαμπράν, ἐπιτρέψας τοῖς γερουσιασταῖς τῆς Ῥώμης νὰ θεσπίσωσι τὴν ἀποθέωσιν τοῦ Διοκλητιανοῦ, consecratio, τοῦθ' ὅπερ ἦν ἡ ἐπικύρωσις τῶν πράξεων τοῦ δεινοτάτου τῶν Χριστιανῶν ἀντιπάλου. Πολὺ δὲ μετὰ τὴν ἐν Νικαίᾳ Σύνοδον ἀπκντῶν εἰς εἰδωλολατρικὴν αἵτησιν τῶν κατοίκων τοῦ Ἰσπέλου ὁ ἐπὶ τῶν εἰδωλολατρῶν γραμματεὺς πέμπει διάταγμα ἐν ᾧ ἀναφέρεται, σχετικῶς πρὸς νῶν ἀφιερωθέντα ἐν τῇ πόλει ἐκείνῃ τῷ Κωνσταντίνῳ, ὅτι ἡ ἐν αὐτῷ λατρεία δὲν θέλει μεταβληθῇ εἰς τῶν δόλων τῆς λοιμικῆς δεισιδαιμονίας. Λοιμικὴ δὲ διὰ τοὺς Ὁμηρίους τούτους ἦν ἡ χριστιανικὴ θρησκεία καὶ οὐχὶ ἡ εἰδωλολατρεία, ἣτις τότε ἔπνεε τὰ λοιίσθια. Ὅπως πολλάκις συμβαίνει ἐν τοῖς διοικητικοῖς ἐγγράφοις, τὸ αὐτοκρατορικὸν διάταγμα ἐπανελάμβανε τοὺς ὅρους τῆς ἀναφορᾶς καὶ ἔδιδε τοῖς βραδύνουσι ζηλωταῖς τῶν ἀρχαίων θεῶν τὴν ἐγγύησιν ἣν ἐζήτουν κατὰ τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ νέου θεοῦ εἰς τὰ ὅρη αὐτῶν.

Ὁ διπλοῦς οὗτος χαρὰκτὴρ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Κωνσταντίνου ἀναφαίνεται πανταχοῦ. Ἐν Ἀντιοχείᾳ, ἐν Νικομηδείᾳ, ἐν Βηθλεὲμ, ἐπὶ τοῦ Ἀγίου Τάφου οἰκοδομεῖ ἐκκλησίας· αἰτίνες ἐγείρονται ὡς κρίνος πληρῶν τὸν αἶρα διὰ θείας εὐωδίας, καὶ κλείει τὸν ἀκάθαρτον νῶν τῆς Συρίας Ἀφροδίτης, καταφύγιον πικρῶν τῶν κακῶν, εἶτα τὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Αἰγυπτῷ, ἐπικινδύνου διὰ τοὺς χρησμοὺς θεοῦ, ὅστις ἔθετε τοὺς ἐρωτῶντας αὐτὸν εἰς σχέσιν μετὰ τοῦ ἀοράτου κόσμου, ἐξ οὗ ἱερεῖς καὶ ἱεροσκόποι ἐξῆγον λόγους συγκινητικούς· ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁμῶς ἐπιτρέπει τὴν ὑπαρξίν τῶν νῶν τῆς ἀρχαίας πόλεως, ὁ δ' υἱὸς αὐτοῦ θέλει σεβασθῇ τοὺς τῆς Ῥώμης καὶ ἀνεγείρει ἐν τῇ νέᾳ πόλει ναῖδρια εἰς τοὺς Διοσκόρους, τὴν μητέρα τῶν Θεῶν καὶ τὴν Τύχην εἰς τρόπον ὥστε νὰ δύνηται ὁ ῥήτωρ Θεμίστιος νὰ ὀνομάζῃ τὸν Δία προστάτην τῆς τε μιᾶς καὶ τῆς ἑτέρας Ῥώμης. Τῷ 334 ἐπιτρέπει τοῖς γερουσιασταῖς τῆς Ῥώμης ν' ἀνοικοδο-

μήσωσι τὸν ναὸν τοῖς Ὀμονοίαις, ἐπιτρέψει ν' ἀφιερῶσι ναὸν εἰς τὴν Φλαβιανὴν οἰκογένειαν, τὸ δὲ διάταγμα τοῦ ἔτους 326 τὸ ἀπαγορεύον τὴν ἀνέγερσιν ἐν ταῖς πόλεσι νέων κτιρίων πρὸ τῆς συμπληρώσεως τῶν παλαιῶν ἐξαιρεῖ τοὺς ναοὺς. Παρρηγέλλει τῷ Εὐσεβίῳ πολλὰ ἀντίγραφα τῶν ἁγίων Γραφῶν πρὸς χρῆσιν τῶν κληρικῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλ' ἐπικυροῖ τὰς μισθοδοσίας τὰς παρχωρηθείσας ὑπὸ τῶν προκατόχων αὐτοῦ τοῖς γραμματικοῖς καὶ καθηγηταῖς, ταῖς συζύγοις καὶ τέκνεσιν αὐτῶν, πράττει δὲ τοῦτο ἐν ἐποχῇ καθ' ἣν δύναται νὰ εἶναι τις βέβαιος ὅτι ὀλίγοι καθηγηταί, ἐπισήμως διορισθέντες, ὑπῆρχον, οἱ τινες νὰ εἶναι Χριστιανοί, εἴ τις ὑπῆρχεν.

Ἐνιαχοῦ ἡ θρησκευτικὴ ἀντιζήλις φέρει πολίχνιον τι χριτιανικὸν εἰς πόλεμον πρὸς τὴν εἰδωλολατρικὴν αὐτοῦ μητρόπολιν. Ὁ Κωνσταντῖνος ἀνυφοῖ τὸ πολίχνιον εἰς τὴν τάξιν τῶν πόλεων καὶ ἡ δημοσία τάξις ἀποκαθίσταται.

Ἐν ταῖς χώραις ἐν αἷς ἡ ὑπεροχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπῆται νὰ κλεισθῇ ναὸς τις ἐπέτρεψε ν' ἀφαιρεθῶσι πρὸς ὄφελος τοῦ δημοσίου ταμείου τὰ πολύτιμα μέταλλα καὶ αὐτὸς ὁ χαλκὸς τῶν θυρῶν καὶ τῆς στέγης, ὁ δὲ ἐπίσκοπος Καισαρείας, ἐκλαμβάνων τὰς ἐπιθυμίας αὐτοῦ ὡς πραγματικότητα ἐπεκτείνει τὰς ἐρημώσεις αὐτοῦ ἐφ' ὅλης τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ δεικνύει τοὺς ἀρχαίους θεοὺς ἄνευ τῆς χρυσῆς αὐτῶν γενειάδος ἢ τῶν ἀργυρῶν αὐτῶν ὀφθαλμῶν λείψανα ἄσχημα καὶ ἀτιμωθέντα, ἐκτιθέμενα εἰς τὰς ὁδοὺς πρὸς κοινὴν περίγελων. Ἀλλ' αἱ πόλεις αἱ μείναισαι πισταὶ τῇ εἰδωλολατρείᾳ δύνανται νὰ ὑπερκατίσωσιν ἑαυτὰς κατὰ τῆς συλήσεως ταύτης· διότι τοῦ ἔτους 320 ἀπαγορεύει τὴν ἐκ τῶν πόλεων ἀφαίρεσιν τῶν στολιζόντων αὐτὰς κοσμημάτων.

Τὸ νὰ κλέπτωσι Χριστιανοὶ τὸν ἄργυρον ναῶν τιμῶν καθὼς ἐπὶ τοῦ διωγμοῦ οἱ ἐθνικοὶ ἐκλεπτον τὸν τῶν ἐκκλησιῶν εἶναι τοπικὴ ἀταξία ἣν ἡ αὐτοκρατορία οὐδέποτε ἔγνω νὰ περιστείλῃ. Ὅταν ὁμως ἐπιχειρῶσι τὴν ἀνκτροπὴν μνημάτων τοῦθ' ὅπερ ἦν ἔκρη ἀνοσιούργημα κατὰ τῶν ἡθῶν τῆς ῥωμαϊκῆς κοινωνίας, ἐν ᾗ ἡ οἰκογένεια εἶχε δύο βάρεις, τὸν ἐπιτύμβιον λίθον καὶ τὸν τῆς ἐστίας, νόμος ἀπαγορεύει τὰς παραβιάσεις τῶν τάφων.

Καταργεῖ τὰς κατὰ τῆς ἀγαμίας ποινὰς, ἱκανοποιῶν οὕτω τοὺς Χριστιανούς καὶ πολλοὺς ἐκ τῶν ἐθνικῶν, ἀλλὰ διατηρεῖ τὰ πλεονεκτήματα τὰ ἀπορρέοντα ἐκ τῶν νόμων Παπίου—Ποππαίου εἰς τοὺς πατέρας πλειόνων τέκνων καὶ παραχωρεῖ αὐτὰ τοῖς *navicularii* οἵτινες μετέφερον εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸν ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν σῖτον.

Ὅπως ἀπηγόρευον οἱ IB' πίνακες, ἡ γερουσία τῆς δημοκρατίας, ὁ Τιβερίος καὶ ὁ Διοκλητιανὸς, καὶ ὅπως καθῆκον εἶχε νὰ πράξῃ ὁ ἄρχων ποντίφηξ, ὁ φύλαξ τῶν ἐπισήμων τελετῶν, οὕτω καὶ αὐτὸς ἀπηγόρευσε τὴν

ιδιωτικὴν μαντικὴν (319) καὶ τὰς μαγικὰς ἐπωδὰς, αἵτινες ἐθεωροῦντο ὡς ἔχουσαι τὴν ἰσχὺν νὰ ἐπιφέρωσι κακότροπον θάνατον τῷ ἀνθρώπῳ· ἐπέτρεψεν ὁμοίως τὴν δημοσίαν μαντικὴν τὴν ἐνεργουμένην κατὰ τὰ ἀρχαῖα ἔθιμα καὶ ἣν εὐκόλως ἠδύναντο νὰ ἐπιβλέπῃ καὶ καταστέλλῃ. Ἐκ συγκαταβάσεως μάλιστα πρὸς ἀθώας προλήψεις αἱ ἴσως συμμερίζεται ἐπιτρέπει τῆς γοητείας τὰς ἀποδιδούσας τὴν ὑγείαν, τὰς ἀποτρεπούσας τὰς θυέλλας καὶ τὰς ἀσφαλιζούσας τὸν τρύγον ἀπὸ τῆς χαλᾶζης.

Ἀπαγορεύει τὰς ἐντὸς τῶν οἰκιῶν θυσίας (321) διότι ὡς ἄνθρωπος τῆς τάξεως καὶ τῆς ἐξουσίας ἐπιθυμεῖ νὰ κατκτησῇ τὰ πάντα φανερά καὶ ὑποχέρι καὶ αὐτῷ, ἀλλ' ἐπιτρέπει τὰς γινομένας ἐπὶ τῶν βωμῶν τῶν θεῶν, καὶ ἐπὶ πολὺν ἔτι χρόνον θὰ ἀναγείρωνται καὶ οἰκοδομῶνται ναοὶ, ἐπειδὴ αἱ θρησκεῖαι δὲν ἀποθνήσκουσιν εἰμὴ βραδύτατα. Μετὰ ἓνα αἰῶνα ὁ Ὀνώριος θέλει εὑρεῖ ἔτι τὴν εἰδωλολατρείαν ὑφισταμένην καὶ ζῶσαν. Ἐπιγραφὴ τῶν τελευταίων τῆς αὐτοκρατορίας αὐτοῦ χρόνων μαρτυρεῖ ὅτι ἡ Τοσκάνη καὶ ἡ Ὀμβρικὴ διετήρουν τὰς εἰδωλολατρικὰς αὐτῶν ἐορτάς, τὰς δημοσίας θυσίας, τοὺς ἀγῶνας προεδρευομένους ὑπὸ ἱερέως ἐκλεγομένου ἐτησίως, καὶ αὐτοὺς τοὺς παλαιστικοὺς ἀγῶνας οὓς νόμος τοῦ ἔτους 325 ἠθέλησε νὰ κατὰργήσῃ, ὁ δὲ Κωνσταντῖνος τὸ 357 εὑρίσκειν ἔτι ἐν χρήσει, καὶ ὧν δύνανται τις νὰ βεβαιώσῃ τὴν ὑπαρξίν κατὰ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος.

Εἶχεν ἐπιτρέψει ἐν ἄλλαις ἐπαρχίαις τὴν καθιέρωσιν Φλαβιανῆς ἱερωσύνης, δύο δὲ πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ ἔτι ἐδημοσίευσεν νόμον ὑπὲρ τῶν μελῶν τῆς λατρείας τῶν ἀνυψωθέντων εἰς ἱεροφάντας. Πολλοὶ δ' ὡς αὐτὸν ἦσαν ἄνευ ἔχθρας διὰ τὴν παλαιὰν θρησκείαν ἣν ἡ τελευταία μεταμόρφωσις ἐπανεφέρε πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ μόνου Θεοῦ. Χριστιανικοὶ τάφοι ἔφερον τὰς λέξεις *Dñs manibus sacrum*, Χριστιανοὶ δὲ ἐζήτουν τὰς τιμὰς ἱεροφαντίας. Ἡ ἐν Ἐλβίρχ σύνοδος τῷ 305 ἀπαγορεύει τοῖς Χριστιανοῖς τὴν αἵτησιν ταύτην.

Πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς δημοσίας τάξεως, ὁ Κωνσταντῖνος διετήρει μετὰ τῶν δύο θρησκειῶν τὴν ἰσότητά ἣν εἶχεν ὑποσχεθῇ αὐτοῖς τὸ 313 ἔτος. Τὰ ἀνεγνωρισμένα σωματεῖα εἶχον τὸ δικαίωμα τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν δούλων, καὶ αἱ χριστιανικαὶ κοινότητες ὡς *collegia* εἶχον πρὸ πολλοῦ τὴν συνήθειαν ταύτην. Ὁ Κωνσταντῖνος καθιέρωσεν αὐτὴν διὰ νόμου εἰς τρόπον ὥστε καὶ αἱ ἐκκλησίαι εἶχον τὸ δικαίωμα τῆς ἀπελευθερώσεως, ὅπως οἱ ναοὶ τοῦ Ἀπόλλωνος, τοῦ Βάκχου, τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Σεράπιδος.

Οἱ ναοὶ εἶχον ἐπίσης τὸ δικαίωμα τῆς ἀτελείας ὡς πρὸς τοὺς ἐγγεῖους φόρους, ἠδύναντο δὲ νὰ δέχωνται κληρονομίας καὶ δῶρα. Ὁ Κωνσταντῖνος ἀνεγνώρισε τὰ αὐτὰ δικαιώματα ταῖς ἐκκλησίαις.

Οἱ ἱερεῖς τῶν ἐθνικῶν ἐξηροῦντο δημοτικῶν τινων ὑποχρεώσεων καὶ ἐτρέφοντο σχεδὸν ὑπὸ τῆς κοινότητος. Ὁ Κωνσταντῖνος παρεχώρησεν

ὁμοίον πλεονέκτημα τοῖς τῶν Χριστιανῶν καὶ Ἰουδαίων ἱερεῦσι, τὸ religionis beneficium.

Ὅταν ἀναφέρωσι τὰς ὑπὲρ τῶν ἐκκλησιῶν γενομένας παραχωρήσεις, χωρὶς νὰ δηλώσωσι συγχρόνως τὰ δοθέντα τοῖς ἐθνικοῖς πρὸς μοικὰ προνόμια, συγκινεῖται τις ὑπὸ τῆς ἀκρας εὐλαθείας τοῦ αὐτοκράτορος. Ἐὰν ὅμως συγκρίνῃ πάντα ταῦτα τὰ δικαιώματα, βλέπει ἐν τῇ διαγωγῇ τοῦ Κωνσταντίνου τὴν ἐκτέλεσιν σχεδίου, ἐπιδιωκομένου μετὰ φρονήσεως, πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ δικτάγματος τοῦ Μεδιολάνου. Ὁ Κωνσταντῖνος ὅμως δὲν ἐνόει νὰ διαταραχθῇ ἡ πολιτικὴ τάξις καὶ ὑπὸ τὸ πρῶτον σχημα τῆς θρησκείας νὰ ἐγκαταλειφθῶσιν αἱ δημοτικαὶ ὑποχρεώσεις. Πολλοί, ὅπως ἀποφύγωσι ταύτας, ἐγένοντο κληρικοί. Διὰ τριῶν νόμων, ὧν ὁ ἔσχατος ἦν μεταγενέστερος τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου, διέταξε νὰ μὴ προβαίνωσιν εἰς ἐκλογὰς ἐν τῷ κλήρῳ εἰμὴ πρὸς ἀντικατάστασιν τῶν θανόντων, ἀπηγόρευσε δὲ νὰ χειροτονῶνται ὅσοι ὡς ἐκ τοῦ πλούτου αὐτῶν ἠδύναντο νὰ λαμβάνωσι μέρος εἰς τὰ *numera*. Ἐὰν δεκάδρχος (*decurio*) ἢ ὁ υἱὸς ἐνὸς *decurio* ἢ *possessor* ἦν κληρικὸς, ἔπρεπε ν' ἀποχωριθῇ τοῦ κλήρου καὶ ἀποδοθῇ εἰς τὰς δημοσίας ὑπουργίας. Οὐδέποτε τέλος παρητήθη τοῦ ἀξιώματος τοῦ ἄρχοντος ποντίφηκος, τοῦ θέτοντος ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ τὸν κλῆρον τῶν ἐθνικῶν· ἵνα δικαιολογήσῃ δὲ τὴν ἐπέμβασιν ἐν τῇ διοικήσει τῆς ἐκκλησίας ὠνόμαζεν ἑαυτὸν ἐπίσκοπον ἐξωτερικόν, κοινὸν ἐπίσκοπον ἢ κατὰ τὴν ἐτυμολογικὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως ἐπιτηρητὴν τῶν θρησκευτικῶν πραγμάτων ἀπάσης τῆς αὐτοκρατορίας. Ἦν δὲ τῷ ὄντι τοιοῦτος κατὰ τὴν ὁμολογίαν αὐτοῦ τοῦ κλήρου, διότι βλέπομεν τοὺς Δονατιστὰς ζητοῦντας παρ' αὐτοῦ δικαστὰς.

Οἱ ἐθνικοὶ οὐδὲν ὡς παρηγκωνίσθησαν ἐκ τῶν δημοσίων ὑπουργημάτων, ὡς δὲν εἶχον ἀποκλεισθῇ ἀπὸ τῶν βωμῶν τῶν θεῶν αὐτῶν. Πλήθος ἐπιγραφῶν ἀναφέρει ἐθνικοὺς ἐπὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ καὶ πολὺ μετ' αὐτὸν κατέχοντας θέσεις ἐν τοῖς ὑψηλοτάτοις ὑπουργήμασι καὶ ἐν τῇ ἱερωσύνῃ. Οὕτω γερουσιαστὴς ὀνομασθεὶς ὑπ' αὐτοῦ ὑπατικὸς ἦν ἱερεὺς τῆς Ἑστίης καὶ μέλος τοῦ συνεδρίου τῶν ποντιφίκων.

Ἐν τούτοις ἀποδίδουσι τῷ Κωνσταντίνῳ μέτρον ὅπερ, ἂν ἦν ἀληθές, ᾗθελεν εἶσθαι διὰ τοὺς ἐθνικοὺς ὕβρις καὶ μεγίστη ἀδικία. Αἱ νομικαὶ ἡμῶν συλλογαὶ περιέχουσι καίμενον καθ' ὃ ὁ Κωνσταντῖνος, παραδίδων τῇ ἐκκλησίᾳ μέρος τῆς δημοσίας ἰσχύος, παρεχώρησε δῆθεν τοῖς ἐπισκόποις τὴν ἐξουσίαν τῶν τακτικῶν δικαστῶν. Τοῦτο εἶναι δόλος εὐλαθείας ἐκ τῶν συνηθεστάτων τῇ ἐποχῇ ἐκείνῃ. Ὁ κλῆρος εἶχε τότε τὴν ἐκουσίαν δικαιοδοσίαν ἣν πάντες αἱ σύλλογοι θεσπίζουν διὰ τὰ μέλη αὐτῶν. Ἀπ' αὐτοῦ τοῦ πρώτου αἰῶνος ὁ ἅγιος Παῦλος συνεβούλευε τοῖς πιστοῖς τῆς Κορίνθου νὰ ὑποβάλλωσι τὰς διαφορὰς αὐτῶν εἰς τοὺς προὔχοντας τῆς ἐκκλησίας. Τὸ ἔθιμον τοῦτο, σύμφωνον πρὸς τὸ ἀρχαῖον δίκαιον τῆς Ῥώμης

τὸ δίδον συχνὰ τοῖς ἀντιδίκοις διαιτητὰς, ὑφίστατο καὶ δὲν εἶχεν ἀνάγκην ἐπικυρώσεως διὰ νόμου. Τὸ διάταγμα de confirmando iudicio episcoporum et testimonium unius episc. accepto ferri τὸ αὐθαριέτως χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ 331 ἀντίκειται εἰς νόμον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀπαγορεύοντα τὴν ἀπόκρουσιν τῆς τακτικῆς δικαιοδοσίας, καὶ εἰς ἕτερον τοῦ ἔτους 334 ἀπαγορεύοντα τῷ δικαστῇ νὰ ἐκφέρῃ ἐν οἰκδήποτε δίκῃ ἀπόφασιν ἐπὶ μιᾷ καὶ μόνῃ μαρτυρίᾳ, ἔστω καὶ μέλους «τῆς ἐνδόξου τάξεως τῶν γερουσιαστῶν». Ὑπερβαίνει δὲ κατὰ πολὺ τὰ προνόμια, τὰ ἀνγνωρισμένα μετὰ ἑνὸς αἰῶνα τῇ ἐκκλησίᾳ, ἀφοῦ πρέπει νὰ ἀναμείνῃ τις ὀγδοήκοντα ἔτη μέχρι τοῦ 408 ὅπως εὖρη διάταγμα νομιμοποιῶν τὰς διαιτητικὰς ἀποφάσεις τῶν ἐπισκόπων ἐπὶ πολιτικῶν ὑποθέσεων, ἀλλὰ μὴ παραχωροῦν αὐτὴν τὴν ἐκτελεστικὴν δύναμιν, εἰμὴ ἐκὼν ἀμφοτέρωι οἱ ἀντίδικοι ἐξιτήσωσι νὰ δικασθῶσιν ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου. Πᾶσα ἡ νομοθεσία τοῦ Δ' αἰῶνος ἀντίκειται εἰς τὸ διάταγμα τοῦτο, ὅπερ θ' ἀνέτρεπε τὸν δικαστικὸν διοργανισμὸν τῆς αὐτοκρατορίας, ὁ δὲ Κωνσταντῖνος, ὁ πόσον φροντίζων περὶ τῆς δημοσίου τάξεως καὶ προσπαθήσας ἐπὶ πόσον χρόνον νὰ κρατήσῃ τὴν πλάστιγγα ἰσορροποῦσαν μεταξὺ τῶν δύο θρησκευτικῶν κομμάτων, δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ τὴν ἐπιθυμίαν καὶ δὲν θὰ εἶχε τὴν δύναμιν νὰ ὑποτάξῃ τοὺς ἐθνικοὺς εἰς τὴν ἐπισκοπικὴν δικαιοδοσίαν.

II. ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΣ

Ἡ μελέτη τῶν νομισμάτων τοῦ Κωνσταντίνου ἀποδεικνύει σαφῶς τὸν πόθον τοῦτον, τοῦ νὰ μὴ θυσιάσῃ τὸ ἐν κόμμῳ χάριν τοῦ ἑτέρου. Αἱ ἐν τοῖς δημοσίοις ἐγγράφοις διδόμεναι ἐλπίδες, εἴτε χριστιανικαί, εἴτε ἐθνικαί, ἀπετείνοντο πρὸς μόνους ἐκείνους πρὸς οὓς ἀπεστέλλοντο, ἐνῶ τὰ νομίσματα μετεβιβάζοντο ἀπανταχοῦ. Ὑπάρχουσι δὲ τόσα φέροντα τὸν Δία, τὸν Ἄρην, τὴν Νίκην καὶ ἰδίως τὸν Ἥλιον, μάλιστα μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς «τῷ δαιμονίῳ τοῦ Ῥωμαίου λαοῦ, ἢ τῷ δαιμονίῳ τοῦ ἡγεμόνος», ὥστε κατὰ τὸν μέγαν νομισματολόγον Ἐκκελ ἡ νομισματικὴ ἱστορία ἀπασα τῆς βασιλείας ταύτης ἦν ἱστορία εἰδωλολάτρου αὐτοκράτορος. Ἡ δοξασία αὕτη δὲν ὑποστηρίζεται πλέον ἀφ' ὅτου εὐρέθησεν νομίσματά τινα τοῦ Κωνσταντίνου φέροντα χριστιανικὸν τύπον, καὶ ἄλλα ἐν οἷς ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ νομίσματος συνεδέθησεν αἱ δύο λατρεῖαι· οἷον ἡ ἐπιγραφή *Marti Patri conservatori*, μετὰ τοῦ σταυροῦ ἢ τοῦ μονογράμματος. Οἱ βεβαιῶντες ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἦν ἤδη ἀπὸ τοῦ 302 ἔτους ζηλωτὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀρνοῦνται ν' ἀναγνωρίσωσι τὴν σύγχυσιν ταύτην, ἥτις κατ' αὐτοὺς εἶναι ὑβριστικὴ ἢ ἀμερόληπτος ὁμῶς ἱστορία βλέπει ἐν αὐτῇ τὴν ἀπόδειξιν τῆς πολιτικῆς ταύτης ἥτις ἐνεπνέετο πολὺ μάλλον ὑπὸ τῶν περιστάσεων ἢ ὑπὸ ἀρχῆς τινος ἢ θρησκευτικῆς πεποιθήσεως.

Τέλος, ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ ἔκτισε τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐτελέσθησαν εἰδωλολατρικαὶ τελεταί. Οἱ πρῶτοι τῆς σκαπάνης κτύποι πρὸς οἰκοδομὴν τῶν τειχῶν ἐγένοντο τὴν 4 Νοεμβρίου 326, τὴν ἡμέραν καθ' ἣν ὁ ἥλιος εἰσέρχεται εἰς τὸν ἀστερισμὸν τοῦ τοξότου, ἵνα τὸ τεῖχος ἴσταται πάντοτε ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ θείου τοξότου. Ὁ φιλόσοφος Σώπατρος καὶ Ῥωμαῖός τις ἱεροφάντης, περὶ τὴν τὴν ὥροσκόπιον τῆς νέας πόλεως, ἐξετέλεσαν μυστηριώδεις τελετὰς ὅπως ἐξασφαλίσωσι διὰ παντὸς τὴν τύχην αὐτῆς. Ὑπὸ τὰ θεμέλια ἐφ' ὧν ἐτέθη ὁ μέγας πορφυροῦς κίων, ὁ ἔτι σωζόμενος, ἐτέθη, λέγεται, ἀντίγραφον τοῦ τρωαδικοῦ Παλλὰδιου, τοῦ φυλακτηρίου τῆς Ῥώμης, καὶ ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἀγάλμα οὗ ἢ δι' ἀκτίνων ἐστεμμένη κεφαλὴ ἠδύνατο νὰ ἐκληφθῇ εἴτε ὡς τοῦ Ἀπόλλωνος, ἢ τοῦ ἡγεμόνος. Κατὰ τινὰ μῦθον ὁ Κωνσταντῖνος ἔκρυψε δῆθεν καὶ τεμάχιον τοῦ ἀληθοῦς σταυροῦ, ὃν ἡ μήτηρ αὐτοῦ, ἡ ἀγία Ἑλένη, ἐνόμιζεν ὅτι ἀνεῦρεν ἐν Ἱεροσολύμοις. Ὅθεν προσηύχοντο εἰς τὴν βάσιν αὐτοῦ καὶ ἔκκαιον θυμιάματα οἱ μὲν ἐθνικοὶ τῷ Ἀπόλλωνι, οἱ δὲ Χριστιανοὶ τῷ Ἰησοῦ. Διὰ τὸν χρόνον αὐτὸν ἀπὸ τοῦ χρυσοῦ μιλλιαρίου πρὸς τὸν φόρον οὗτοι μὲν ἔκαμνον τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ ἐνώπιον τοῦ σταυροῦ ὃν ἐκράτει ἀγάλμα τῆς ἀγίας Ἑλένης, ἐκεῖνοι δὲ ἔκαμνον πρὸ τῶν ἀπείρων εἰκόνων τῶν θεοτήτων αὐτῶν τὸ σχῆμα τῆς σιωπηρᾶς εὐλαθείας εἰς ἣν ἠκούοντο οἱ ἀρχαῖοι θεοί.

Ἀγάλμα παριστάνον τὴν τύχην ἢ τὸ δαιμόνιον τῆς πόλεως ἰδρύθη ἐν τῷ κτιρίῳ ἐν ᾧ συνήρχετο ἡ Γαρουσία, ὅπως τὸ ἀγάλμα τῆς Νίκης προέστατο τῶν συνδιασκέψεων τῆς Ῥωμαϊκῆς γερουσίας. Κατὰ τὴν ἐπέτειον τῆς θεμελιώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐτίθετο τοῦτο ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου τοῦ ἡλίου τοῦ συρομένου ὑπὸ ἵππων ἐνδεδυμένων φλογέοντα ἐνδύματα καὶ ἐφέρετο ἐν μεγάλῃ στρατιωτικῇ πομπῇ εἰς τὸν ἱππόδρομον πρὸ τοῦ θρόνου τοῦ αὐτοκράτορος, ὅστις ἐστεφάνου αὐτὸ χρυσῷ στεφάνῳ. Κατὰ τὴν διάβασιν αὐτοῦ πάντες προσκύνουν καὶ ἐλάτρευον αὐτό. Ἡ εἰδωλολατρικὴ ὁμῶς αὕτη τελετὴ ἦν καθηγιασμένη διότι ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε χαράξει ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ ἀγάλματος τούτου τοῦ ἡλίου σταυρὸν, καὶ Χριστιανοὶ ἱερεῖς ἐπρόπορεύοντο τῆς συνοδείας ψάλλοντες τὸ κύριε ἐλέησον, ὅπερ ἄνευ περὶ ἀσκήσεως ἠδύνατο νὰ ἐπαναλαμβάνωσι καὶ οἱ ἐθνικοὶ πρὸς ἐξύμνησιν τοῦ ὑψίστου θεοῦ.

Θ' ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΙΣ

Ἡ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τοῦ Κωνσταντίνου ἀνακεφαλαιοῦται ἐν ὀλίγαις λέξεσιν ἐνωρὶς ἐνόησεν ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἀνταπεκρίνατο διὰ τοῦ κυριωτέρου αὐτοῦ δόγματος εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ πίστιν εἰς ἕνα μόνον θεόν. Εἶδεν ἐν αὐτῷ δύναμιν ἣν δὲν ἠθέλησε ν' ἀφήσῃ ἐκτὸς τῆς κυβερνήσεως αὐτοῦ καὶ ἐθεώρησε τοὺς ἐπισκόπους ὡς δημοσίους ὑπαλλήλους ἐν τῇ θρησκευτικῇ τάξει. Ἀφ' ἑτέρου οἱ ἐπίσκοποι ἐπεβάσθησαν τὴν ἀπόλυτον

αὐτοῦ ἐξουσίαν καὶ ἐδέχθησαν μετ' εὐπειθείας τὰς διαταγὰς αὐτοῦ, καὶ αὐτὴν τὴν εἰς ἐξορίαν καταδίκην. Μετὰ παρέλευσιν πενήτηκοντα ἐτῶν ὁ ἅγιος Ὀπτιχτος ἔγραψεν ὅτι αἱ ἐκκλησίαι ἐστὶν ἐν τῷ κράτει, ὑπεράνω τοῦ κράτους μόνος ὁ θεὸς ἐστίν». Ὑπὸ τὸν πρῶτον Χριστιανὸν αὐτοκράτορα οὐδεὶς ἐκτὸς Ἰσως μόνον τοῦ Ἀθηνασίου ἐτόλμησε νὰ εἴπῃ αἱ πρὸς θεὸν ὑποταγὴ ὑπὲρ πάντα». Ἀλλὰ καὶ ἡ εἰδωλολατρεία ἦν δύναμις καὶ ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ἐνόει νὰ τὴν στρέψῃ κατ' αὐτοῦ. Εἶδομεν ὅτι δὲν κητέστρεψε οὔτε πάντας τοὺς ναοὺς, οὔτε πᾶσας τὰς ἐλευθερίας.

Μετὰ τὴν ἡττάν τοῦ Λικινίου τῷ 323 ὁ Κωνσταντῖνος ἦν βεβαίως ὕσον οἶόν τε Χριστιανός. Προσεκάλεσεν ὑπηκόους εἰς τὴν αὐλὴν αὐτοῦ καὶ ἐκράτησε τοιοῦτους ἐν τοῖς ἀνακτόροις αὐτοῦ, δὲν ὑπέκυψεν ὅμως εἰς τὰ ἔθιμα τῆς θρησκείας καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ μετέχῃ τῶν τελετῶν αὐτῆς καθὼ μὴ βαπτισθείς. Ἐτήρησε τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ ἐν ᾗ θέσει εἶχε λάβει καὶ διατηρήσει μετὰ τῶν δύο λατρεῶν. Ὅτε ὁ Κωνσταντῖνος μετέφερε τὸ σῶμα τοῦ πατρὸς αὐτοῦ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων πρὸς κήδευσιν, αὐτὸς ἐξῆλθε τοῦ ναοῦ μετὰ τῶν φρουρῶν αὐτοῦ πρὶν ἔτι ἀρχίσῃ ἡ θεία λειτουργία, διότι δὲν εἶχεν ἔτι δεχθῆ τὸ βάπτισμα. Ἄν ὁ Κωνσταντῖνος ἀπέφυγε μέχρι τῆς τελευταίας ἡμέρας νὰ δώσῃ τῇ ἐκκλησίᾳ τὴν ἱκανοποίησιν τῆς ἀνεκκλήτου ταύτης προσχωρήσεως, δὲν ἔπραξε τοῦτο, ὡς λέγει ὁ Εὐσέβιος, διότι ἐπεθύμει ν' ἀναγεννηθῇ ἐν τοῖς ὕδασι τοῦ Ἰορδάνου, ἀλλὰ διότι ἐπεθύμει νὰ μὴ δύνανται οἱ ἐθνικοὶ νὰ λέγωσιν ὅτι εἶναι Χριστιανὸς εἰμὴ ὅτε ὁ λόγος οὗτος δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ δι' αὐτὸν ἐπικινδύνους συνεπείας. Προσεπάθησε μάλιστα νὰ καθησυχάσῃ αὐτοὺς δίδων αὐτοῖς, καθ' ἣν στιγμὴν οὕτω βραδέως προσεχώρει εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἐχέγγυον τῆς ἀμερολήπτου αὐτοῦ δικαιοσύνης. Ἀπαντῶν εἰς ἀναφορὰν τῆς ἐπαρχικῆς συναλεύσεως τῆς Ἀφρικῆς, ὑπηγόρευσε διάταγμα ἐπικυροῦν τὰ προνόμια τῶν αἰώνιων ἱεροφαντῶν, καὶ διέταξε μετ' ἀσυνήθους ἐπιστημότητος νὰ χαράξωσι τὸ διάταγμα τοῦτο ἐπὶ χαλκῶν πλακῶν «ὅπως ὑφίσταται αἰωνίως». Αἱ δύο σύγχρονοι αὗται πράξεις, αἱ δίδουσαι ἐχέγγυον εἰς ἐν ἕκαστον τῶν δύο μεγάλων θρησκευτικῶν κομμάτων, χαρακτηρίζουσιν ἐπίσης τὴν ἀληθῆ πολιτικὴν τοῦ ἡγεμόνος. Ἀνάγκη προσέτι νὰ σημειώσωμεν ὅτι ἐδέχθη τὸ βάπτισμα ἐκ τῶν χειρῶν Ἀριανοῦ ἐπισκόπου καὶ ὅτι εἰς ἑτέραν Ἀριανὸν παρέδωκε τὴν διαθήκην αὐτοῦ. Ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἐπομένως ὥρᾳ ἡ πίστις αὐτοῦ διέμεινε τοιαύτη, οἶαν πάντοτε εἶχε βεβαιώσει πρὸς τὸ συμφέρον τῆς δημοσίας εἰρήνης, ἡ πίστις εἰς τὴν *summam divinitatem* τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν Ἀριανῶν, οἵτινες ἀπετέλουν μέγιστον μέρος τῶν Χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς.

Οἱ καθολικοὶ ἀπεκάλεσαν τὸν Κωνσταντῖνον «ἀγγελῖον εὐσπλαγχνίας», οἱ Ἕλληνες ἐνόμισαν αὐτὸν ὡς ἅγιον, οἱ γερουσιασταὶ τῆς Ῥώμης ἐθεοποίησαν αὐτὸν, ἱερεῖς ἀφιερώθησαν εἰς τὴν λατρείαν, ἑορταὶ καὶ ἀγῶνες

ἰδρύθησαν πρὸς τιμὴν αὐτοῦ, ὅπως ἐγένετο καὶ διὰ τοὺς δῖνι τοὺς προκα-
τόχους αὐτοῦ, καὶ οἱ υἱοὶ αὐτοῦ ἔκοψαν μετ' ἄλλια φέροντα «τὸ ὁμοίωμα
τοῦ Θεοῦ Κωνσταντίνου», ἐφ' ὧν τὰ σημεῖα τῶν δύο θρησκευτῶν συνε-
δουλοῦντο εἰρηνικῶς.

Ὅπως ὁ Βοναπάρτης ἐζήτησε νὰ συμριλιώσῃ τὴν ἐκκλησίαν μετὰ τῆς
ἐπαναστάσεως, οὕτω καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ἠθέλησε νὰ κατορθώσῃ ὅπως συμ-
βαδίσωσιν εἰρηνικῶς, πλησίον δ' εἰς τοῦ ἄλλου, ὁ παλαιὸς καὶ ὁ νέος τῆρος
τοῦ ζῆν, καίτοι ἠνόνει τοῦτον. Εἶχεν ἀναγνωρίσει ποῦ ἔβαινε ὁ κόσμος
καὶ ἐβοήθει τὴν κίνησιν χωρὶς νὰ ἐπισπεύδῃ αὐτήν. Ἐνδοξον εἶναι διὰ τὸν
αὐτοκράτορα τοῦτον ὅτι ἐδικαιολόγησε τὸν τίτλον ὃν ἔλαβεν ἐπὶ τῆς
θριαμβευτικῆς αὐτοῦ quietis custos καὶ ἡ ἱστορία ἡ ἀσχολουμένη
μόνον μετὰ τῶν τοῦ κόσμου πρέπει ν' ἀποδώσῃ αὐτῷ τὴν δικαιοσύνην,
ὅτι ἄνευ πολέμου ἢ διωγμοῦ ἐπήνεγκεν ἐπανάστασιν ἀναπόφευκτον. Ἐν
ἀπάσῃ τῶν αἰώνων τῇ ἀλληλουχίᾳ οὐδεὶς οὔτε βασιλεὺς, οὔτε λαὸς συμ-
μερίζεται μετ' αὐτοῦ τὴν δόξαν ταύτην.

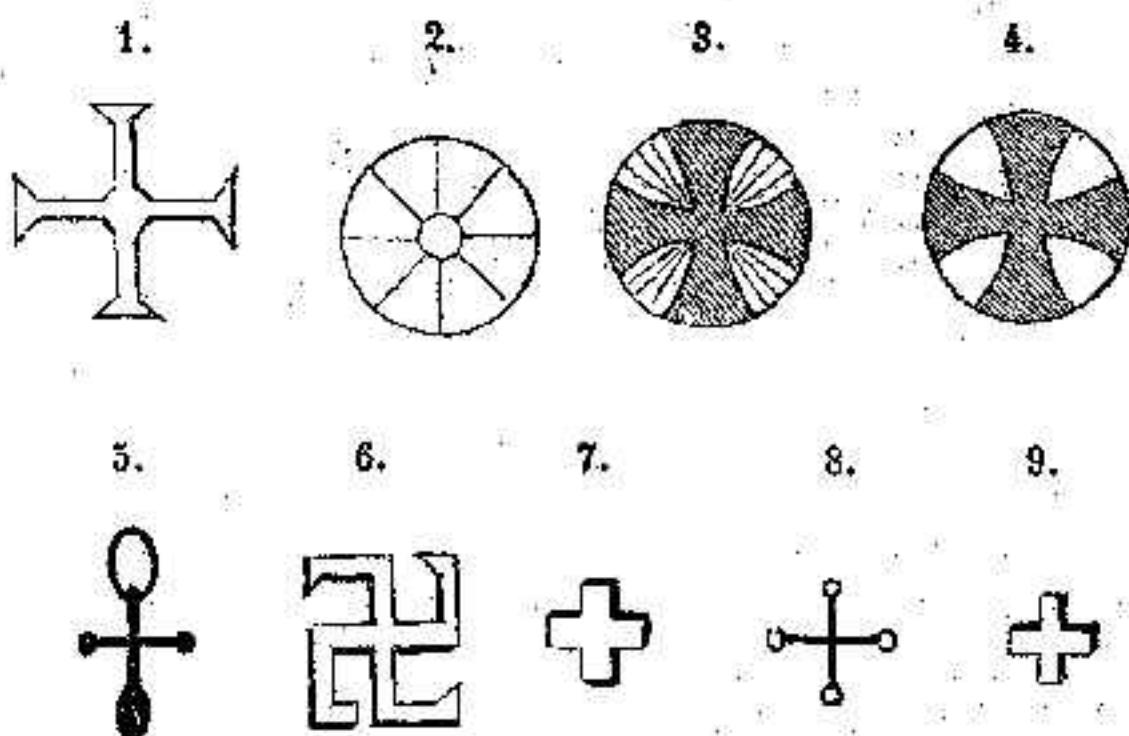
Σημ. Τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ ἦν σπανιότατον ἐν ταῖς κατακόμβαις τῆς Ῥώμης καὶ δὲν ἐμ-
φανίζεται εἰμὴ κρύφα καὶ κεκρυμμένον ὑπὸ ἄλλο τι σύμβολον οἷον ἄγκυραν, κεραίαν, ἄνδρα
προσευχόμενον τεταμένους βραχίονας, σπητινὸν ὑψούμενον εὐθὺ πρὸς οὐρανὸν καὶ ἀναπτύσσον
σταυροειδῶς τὰς πτέρυγας μετὰ θερμῶς ὁμοιάζοντος πρὸς προσευχὴν (Tertull. de oratione
39). Δὲν ὑπάρχει σχεδὸν παράδειγμα σταυροῦ καθαρῶς εἰκονιζομένου ἐπὶ μνημείου προγενε-
στέρου τοῦ Κωνσταντίνου. Ὁ κ. De Rossi ἀπαξ μόνον εἶδε τοιοῦτον (Roma Sotter. Τομ. Β'
πίν. 18). Ὁ δὲ Μινοῦτιος Φηλῆς εἶπε (Ὁκτ. 29) Cruces non colimus. Ἀλλ' ὁ σταυρὸς ἡ παρό-
μοια σημεῖα, καὶ αὐτὸ τὸ μονόγραμμα, ἦσαν συνηθέστατα ἐν τῇ εἰδωλολατρικῇ ἀρχαιότητι.
«Τὸ σημεῖον τοῦτο, λέγει ὁ ἀδελφὸς Μαρτίν, λίαν οὐνήθης παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς, προσελήφθη
ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν διότι εἶχε τὸ προτέρημα νὰ παριστᾷ αὐτοῖς τὰ ἀρχικὰ στοιχεῖα τοῦ ὁνό-
ματος τοῦ Χριστοῦ, χωρὶς νὰ προσβάλλῃ τοὺς ἐθνικοὺς, καὶ διότι ἀνταπεκρίνετο εἰς τὴν ἀνάγ-
κην τοῦ μυστηρίου ἧτις ἦν εἰς τῶν κυριωτάτων τῆς ἀρχικῆς ἐκκλησίας χαρακτῆρων (Dict.
des Ant. Chrét. σελ. 478). Ὅλον τὸ βιβλίον τοῦ Muntet, Symbbilder und Kunstvorsellung
der alten Christen εἶναι ἀνάπτυξις τῆς ἰδέας ταύτης.

Ὁ μετὰ λαβῆς σταυρὸς τῶν Φαραῶν καὶ τῶν θεῶν τῆς Αἰγύπτου φαίνεται ἐπὶ τῶν χρι-
στιανικῶν μνημείων τῆς Θηβαίδος καὶ τῆς Νουβίας (ὡς τὸ ὑπόμνημα τοῦ Letronne ἐν τοῖς Mem.
de l'Acad. des insr. Τομ. ΙΣ' τῆς νέας σειρᾶς ἐπὶ τῶν Περσικῶν καὶ Κυπριακῶν νομισμάτων.
— Δοξ. τοῦ Luynes, Numismatique des Satrapies et de la Phénicie sous les rois Achéménides).

Οἱ Ἕλληνες εἶχον τὸ μονόγραμμα ἐν τῇ τεχογραφίᾳ αὐτῶν, ἐχρησάμενοι δ' ἐπίσης ὡς
σημεῖον ἐπὶ τῶν τετραδράχμων τῶν Ἀθηναίων καὶ ἐπὶ τινῶν νομισμάτων τῶν Πτολεμαίων.
Ἀνευρίσκειτο προσέτι ἐπὶ νομίσματος τοῦ Δακίου τοῦ μεγάλου τῶν χριστιανῶν διώκτου ΕΠΙ
ΣΤΡ. ΑΦΦΙΑΝΟΥ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ἔνθα τὸ Χ καὶ τὸ Ρ εἰσὶ συμπλεγμένα (Muntet σελ. 33)
Ἐν τοῦτοις εἶναι συγκοπὴ λέξεως ἢ γραμμάτων ἅτινα δὲν ἠθέλησαν νὰ χαράξωσιν ἄλλαχού
ὅμως ἔχει θρησκευτικὴν ἔννοιαν. Χριστιανικὴ ἐπιγραφή ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ κ. Egger. (Mémo.
d' hist. anc. et de philol. σελ. 427) ἀρχεται διὰ χ ρ ι σ μ α τ ο ς καὶ λήγει εἰς τὰ Ὡ. ὅπερ
κατὰ μὲν τὸν Τερτουλιανόν (ad Marc. III. 22) παριστάνει τὸν σταυρὸν, κατὰ δὲ τοὺς ἐθνι-
κοὺς ἦν σύμβολον σωτηρίας. Ὅμοια σημεῖα καὶ ἕτερα ἀποδίδοντα πληρέστερον τὸν τόπον
τοῦ χριστιανικοῦ σταυροῦ ἀνευρίθησαν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἀσσυρίᾳ, ὅπου εἶχον διπλὴν σημασίαν,
ἀστρονομικὴν καὶ θεῖαν. Οὕτως ἀπαντῶσι συχνὰ ἐπὶ τῶν Βαβυλωνίων κυλίνδρων σχήματα ὁ-
μοιάζοντα πρὸς τὸν ἱσάπλευρον σταυρὸν, συνοδευόμενα ἐνίοτε ὑπὸ τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελή-
νης, ἅτινα, περιστῶντα τὰ τέσσαρα τοῦ οὐρανοῦ σημεῖα, ἐχρησάμενοι φυσικῶς νὰ παρα-

στήσωσι τὴν ἰδέαν τοῦ ὀρίζοντος, τοῦ ἀπείρου ἐν τῷ χώρῳ καὶ χρόνῳ καὶ ἐκ τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τῆς φυσικῆς εἰς τὴν ἠθικὴν ἰδέαν, τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ. Ἄλλος, δὲ σφηνοειδὴς σταυρὸς παριστάνει τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ Ἀνοῦ, ἐκπροσωποῦντος τὸν Οὐρανό (Rawlinson's *asc. of western Asia* Τόμ. Β' πίν. 48) ὅστις εἰκονίζεται ὑπὸ τοῦ ὀκτώ ἀκτίνων ἔχοντος σταυροῦ, τοῦ ἐγγεγραμμένου ἐντὸς κύκλου. Αἱ ὀκτὼ ἀκτίνες εἰσὶ τὰ ὀκτὼ τοῦ Ἡλίου καὶ τοῦ Οὐρανοῦ διαμερίσματα, σχῆμα ἀπαντῶν συνεχῶς ἐπὶ τῶν ἀστρολογικῶν ἀβακίων, καὶ οὗ πλεῖστα παραδείγματα κατέχει τὸ Μουσεῖον τοῦ Λούδρου. Ὁμοίως βλέπει τις τὸ σύμβολον τοῦτο ἐπὶ ἀναγλύφου παριστῶντος τὴν Βασιλέα Ἀσσουρνασιρχαδάλ (περὶ τὸ 930 π. Χ.) φέροντα περὶ τὸν λαιμὸν στεφάνον ἰσοπλευρὸν (Orpert *Etudes Assyr.* σελ. 166). Τὸ αὐτὸ σημεῖον ἀπαντᾷ ἐπὶ εἰκότι τοῦ Σανναχερίδ, εὐρισκομένης ἐν τῷ Βρετανικῷ μουσεῖῳ (Fr. Lenormant *Hist. anc. de l'Orient* σελ. 364). Τέλος ἡ πλαστουργικὴ συμβολικὴ τῶν Ἀσσυρίων παριστᾷ τὸν Ἡλίον διὰ δίσκου ἐν ᾧ εἶναι ἐγγεγραμμένος σταυρὸς, ἔχων ἐνίοτε μεταξὺ τῶν πλευρῶν ἀκτίνας. Εἰς δὲ τὰς εἰκονογραφίας τάφου τινὸς τῶν Θεῶν στρατιῶται Ἀραμαῖται φέρουσι περὶ τὸν λαιμὸν κρεμᾶμενον ἕκ περιδεραίου ἢ τὸν ἰσοπλευρὸν σταυρὸν ἢ σταυρὸν παρόμοιον τῷ φερομένῳ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὑπὸ τῶν καθολικῶν ἱερέων καὶ μοναχῶν. (αὐτόθι σελ. 176). Οἱ Σκοθὶοι τέλος ἀπέδιδον ἐν τῇ γραφῇ αὐτῶν τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ δι' ἀστέρος (James Darmesteter *Rev. crit.* φεβρ. 1880 σελ. 151).

(Ἐκ τῶν τοῦ V. Durny, μετάφρασις Α. Ρ. Ράγκαβ).)

1. Σφηνοειδὴς σταυρὸς. Ὁ Θεὸς Ἀνοῦ.
2. Σταυρὸς μετὰ ὀκτὼ ἀκτίνων ἐγγεγραμμένος ἐν κύκλῳ. Ὁ Ἡλῖος μετὰ τῶν ὀκτὼ αὐτοῦ διαμερισμάτων.
3. Σταυρὸς ἔχων ἀκτίνας μεταξὺ τῶν πλευρῶν. Ὁ ἥλιος.
4. Σταυρὸς ἐν δίσκῳ ἐγγεγραμμένος. Ὁ Ἡλῖος.
5. Σταυρὸς μετὰ λαβῆς τῶν Αἰγυπτίων σημαίνει τὴν αἰωνίαν ζωὴν καὶ τὴν θεῖαν δύναμιν.
6. Γαμμμοειδὴς σταυρὸς τῶν Ἰνδῶν. Εὐλογία καὶ καλὸς οἶωνός.
7. Ἰσοπλευρὸς σταυρὸς. Τὸ Ἄπειρον, ὁ Θεός.
8. Ἰσοπλευρὸς σταυρὸς τῶν Ἀσσυρίων καὶ Χαλδαίων. Ὁ Ὀρίζων.
9. Ἰσοπλευρὸς σταυρὸς τῶν Χαλδαίων στρατιωτῶν, χρησιμεύων ὡς σύμβολον ἐπὶ τῶν κυλίνδρων τῆς Βαβυλώνας.